

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

ПАПІДУС І К. ОСТРОВІТЯНОВ

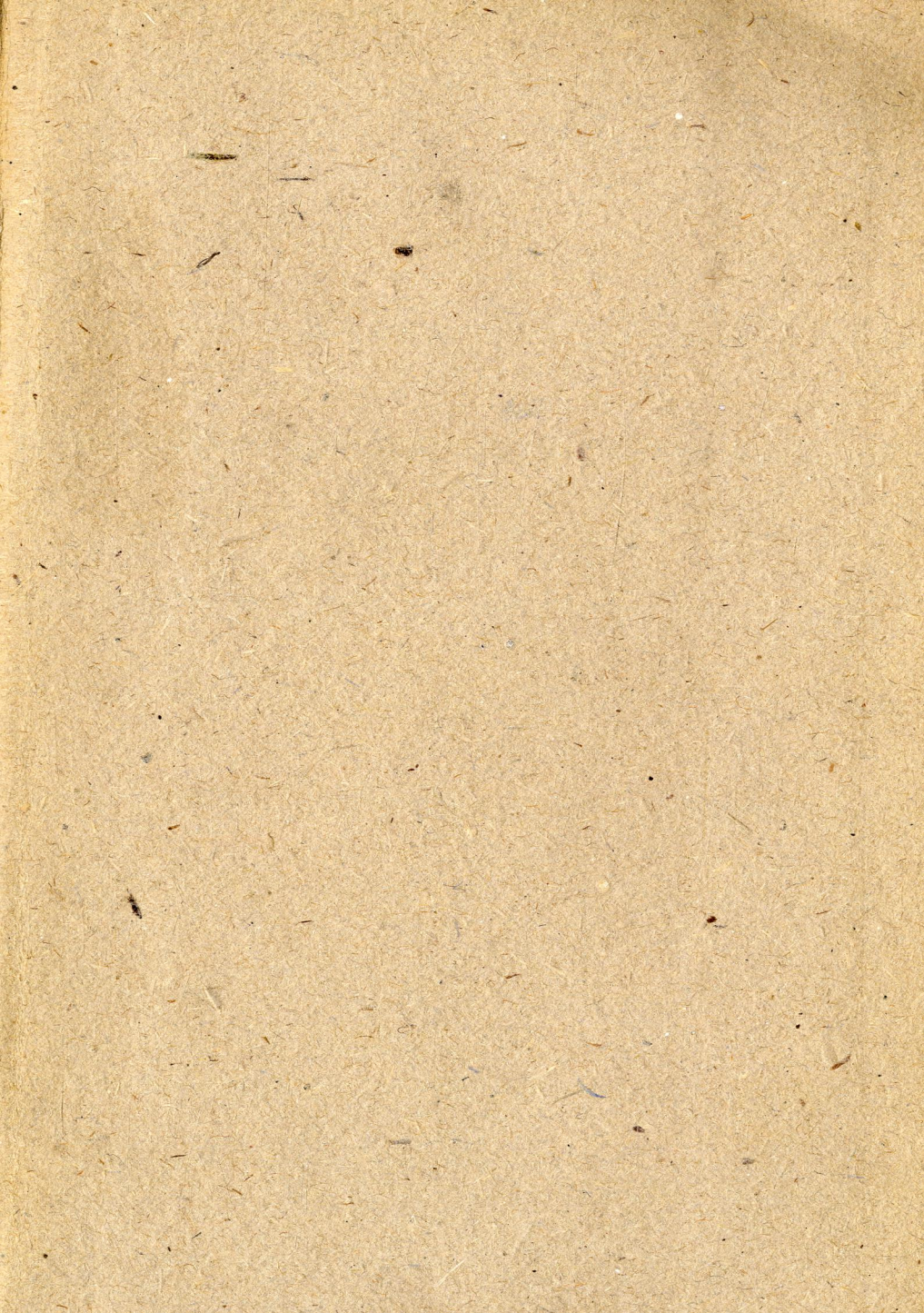
ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

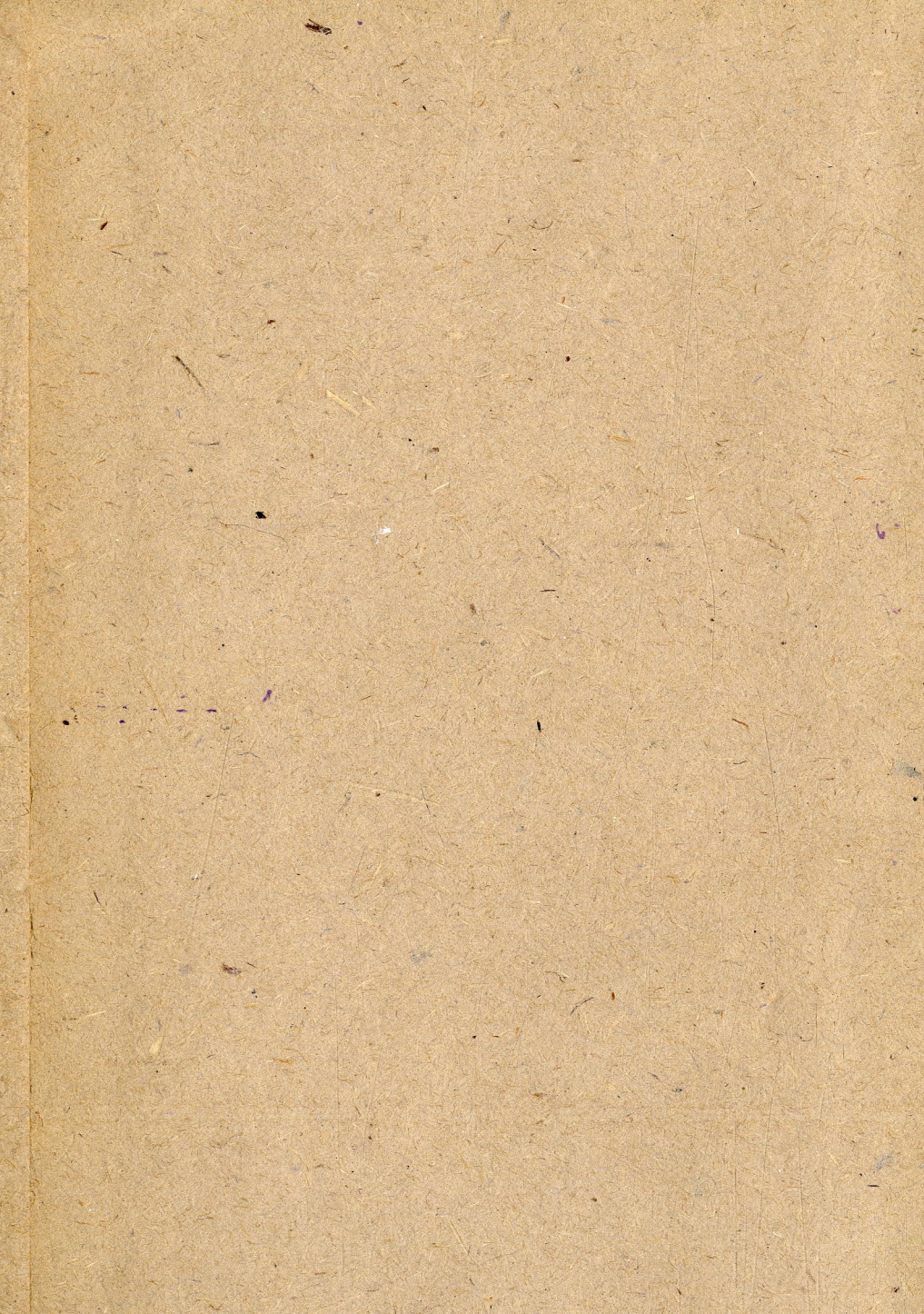
ЧАСТИНА
ДРУГА

П А Р Т В И Д А В Ц К К П (б) У

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. ~~58691~~ / II.

06 10 ~~Львів.~~
Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

І. ЛАПІДУС і К. ОСТРОВІТЯНОВ

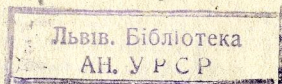
ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

5230
(361)
ЧАСТИНА ДРУГА

ВИДАННЯ СЬОМЕ, ПЕРЕРОБЛЕНЕ

Св. сп. Гл. ССРС - 1973, 7. II

ПАРТВИДАВ ЦК КП(б)У
1933

Це видання другої частини нашого підручника, строго говорячи, є шосте. А проте автори вважали за можливе позначити його як *сьоме* видання, бо побудовою й характером викладу воно є безпосереднім продовженням сьомого видання першої частини підручника, що вийшло в 1932 році. Виходячи з цього ж міркування, автори в нумерації відділів, розділів та параграфів цього видання другої частини продовжили відповідну нумерацію сьомого видання першої частини.

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 3218

ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА. РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ.

Диференційна земельна рента.

§ 157. Загальні уваги про земельну ренту.

Всякий капіталіст, організуючи якнебудь промислове підприємство, повинен мати в своєму розпорядженні не тільки машини, будівлі, сировину й робочу силу, а також і певну ділянку землі, де вони будуть розташовані. Земля таким чином є неодмінна умова всякого виробництва. Крім того, земля є основний предмет праці у величезній більшості галузей добувної промисловості, наприклад, у гірництві, і насамперед у сільському господарстві. Ще до виникнення капіталістичного способу виробництва земля опинилася в руках окремих приватних власників. І власник землі завжди використовував земельну власність з метою експлуатації, з метою присвоєння додаткового продукту тих, хто своєю працею цю землю обробляв. Це однаково стосується до рабовласника, феодала, кріпосника і сучасного поміщика-землевласника. Щоб ясніше собі уявити суть виробничих відносин капіталістичного рільництва, що ховаються за земельною рентою, спинімось на докапіталістичних формах рільництва, на докапіталістичній ренті й зокрема на феодално-кріпосницьких відносинах.

Ленін дає таку характеристику кріпосних відносин у сільському господарстві:

«... Кріпосна або панщанна система господарства однакова з капіталістичною з того погляду, що в обох робітник дістає тільки продукт необхідної праці, віддаючи продукт додаткової праці без оплати власникові засобів виробництва. Відрізняється ж система кріпосного господарства від капіталістичного в трьох таких відношеннях. Поперше, кріпосне господарство є натуральне господарство, капіталістичне ж — грошове. Подруге, в кріпосному господарстві знаряддям експлуатації є *прикріплення* працівника до землі, наділення йому землі, в капіталістичному ж — звільнення працівника від землі. Щоб дістати дохід (тобто додатковий продукт), кріпосник-поміщик повинен мати на своїй землі селя-

нина, що має наділ, реманент, худобу. Безземельний, безкінний, безгосподарний селянин — непридатний об'єкт для кріпосницької експлуатації. Щоб дістати дохід (зиск), капіталіст повинен мати... робітника, змушеного продавати свою робочу силу на вільному ринку праці. Потретьє, наділений землею селянин повинен *особого залежати* від поміщика, бо, маючи землю, він не піде на панську роботу інакше, як з *примусу*. Система господарства породжує тут «позаекономічний примус», кріпосництво, залежність юридичну, неповноправність тощо. Навпаки, «ідеальний» капіталізм є найповніша свобода договору на вільному ринку — між власником і пролетарем»¹.

Що ж являє собою той продукт додаткової праці, що його дістає поміщик з кріпака і що має назву докапіталістичної ренти?

Докапіталістична рента є не що інше, як нормальна форма додаткової праці кріпака, що її присвоює кріпосник. Докапіталістична земельна рента передбачає наявність двох класів: 1) класу поміщиків, що володіють землею і присвоюють додатковий продукт селян, і 2) класу селян - хліборобів, що на відміну від найманих робітників та рабів є власники засобів виробництва. Експлуатація їх не включає «вільну» купівлю і продаж робочої сили, а відбувається у більш відвертій формі: тут різко відокремлені одне від одного, з одного боку, необхідна праця й необхідний продукт, що його селянин створює для себе, і з другого боку — додаткова праця та той продукт, який він видає поміщикові.

Маркс розрізняє такі три етапи в розвитку докапіталістичної ренти: відробітна рента, рента продуктами і грошова рента.

Відробітну ренту ми маємо тоді, коли селянин частину часу працює на своїй надільній землі для задоволення своїх потреб і потреб своєї родини, а другу частину часу працює на землі поміщика і на його користь. Тут розрив між працею необхідною і додатковою виступає в своєму найчистішому, незамаскованому вигляді.

Рента *продуктами* — це не що інше, як перетворена форма відробітної ренти. Відміна між обома формами ренти і полягає в тому, що селянин при ренті продуктами видає додаткову працю не в вигляді безпосередньої роботи на поміщика, а в вигляді певної данини продуктами. Зміна форми ренти приводить до деяких змін у взаєминах між поміщиком та кріпаком і знаменує вже підвищений рівень розвитку продуктивних сил. Тепер поміщикові немає потреби безпосередньо наглядати за роботою селянина, як при відробітній ренті, коли селянин працював певні дні на землі поміщика. Рента продуктами дає через це більшу самостійність селянинові.

Грошова рента є не що інше, як перетворена форма ренти продуктами. При грошовій ренті кріпак виплачує поміщикові ренту не в натуральному вигляді, не в вигляді певної кількості продуктів, а в вигляді певної суми грошей.

¹ Ленин, т. XII, стор. 226 — 227.

Сама суть докапіталістичної ренти не змінюється ще від того, що рента набрала грошової форми, бо в даному разі поміщик присвоює у вигляді ренти весь додатковий продукт селянина. Характерне тут те, що грошова рента вже передбачає не тільки виробництво додаткового продукту, а і його реалізацію на ринку. Отже грошова рента можлива тільки за більш чи менш розвинених мінових відносин. Оскільки це так, остільки грошова рента є форма розкладу докапіталістичної ренти. Дальший розвиток грошової ренти приводить або до капіталістичного господарства, значить і до капіталістичної ренти, або ж до дрібного селянського господарства, звільненого від кріпацьких пут і експлуатованого капіталом.

Перейдім тепер до розгляду тих виробничих відносин, що характерні для капіталістичного рільництва. Маркс, починаючи розгляд земельної ренти, говорив, що його завдання зводиться до вивчення тих певних відносин виробництва й обміну, що виникають із прикладання капіталу до сільського господарства.

Капіталістичне рільництво передбачає існування трьох класів: 1) землевласників, що самі землі не обробляють, а віддають її в оренду капіталістові; 2) капіталістів - орендарів, що орендують землю у землевласника і обробляють її працею сільськогосподарських робітників; 3) робітників, що створюють додаткову вартість для капіталіста, який частину цієї додаткової вартості в формі пересічного зиску залишає у себе, а другу частину в вигляді ренти виплачує землевласникові.

Якщо капіталістові потрібна земля, він повинен звернутися до земельного власника. Користуючися з свого права власності на землю, землевласник не дає цієї землі даром, а бере з капіталіста за користування нею так звану орендну плату. Орендна плата складається з двох частин: поперше, з плати за користування тим капіталом, який вкладено в землю у вигляді її угноєння, зрошення, дренажу, тих чи тих будівель та ін.; подруге, з плати, яку землевласник бере за надання капіталістові права користуватися самою землею. Ось ця остання частина орендної плати і є земельна рента, до розгляду якої ми тепер і переходимо.

Розуміється, в реальній капіталістичній дійсності відносини в сільському господарстві далеко не вичерпуються тількищо описаними відносинами чисто капіталістичного рільництва. У капіталістичних країнах ми зустрічаємо мільйони дрібних товаровиробників - селян, зустрічаємо пережитки феодально - кріпосницьких відносин. Проте панівна роль належить капіталові, що підкоряє собі і експлуатує багатомільйонне селянство. Крім того, само дрібне товарове виробництво через розвиток закладених у ньому внутрішніх суперечностей неминуче породжує капіталізм. Зрозуміти становище й шляхи розвитку дрібного товарового виробництва в умовах капіталізму, а також роль і значення феодальних пережитків ми

зможемо тільки після того, як познайомимся з панівними в сільському господарстві капіталістичними відносинами.

В дальшому викладі ми будемо мати на оці головним чином *сільськогосподарське капіталістичне виробництво*, бо для нього земля й земельна рента мають найбільше значення.

Всякий капіталіст, що хоче взятися до сільськогосподарського виробництва, повинен насамперед подбати про купівлю або оренду певної ділянки землі. Землевласник, віддаючи в оренду земельну ділянку, природно, правитиме з капіталіста певну плату (земельну ренту). В якому ж разі капіталіст згодиться платити землевласникові земельну ренту? Тільки в тому разі, коли сільськогосподарське підприємство, яке він відкрив на заоренованій землі, забезпечить йому понад земельну ренту принаймні пересічну норму зиску. Якби сільське господарство не давало пересічного зиску, то капіталіст свій капітал вклав би краще в іншу галузь промисловості, де пересічна норма зиску йому забезпечена.

Звідси виходить, що земельну ренту можна собі уявити тільки як якийсь надлишок над пересічною нормою зиску.

Що ж це за надлишок і як він виникає?

§ 158. Диференційна рента I.

За певних умов капіталіст може одержати додатковий зиск, який перевищує пересічну норму зиску. Це буває в тих випадках, коли техніка в його підприємстві вища за пересічну техніку даної галузі виробництва, в наслідок чого витрати виробництва нижчі за пересічні витрати інших підприємств.

Різниця між індивідуальною ціною виробництва товарів, вироблених на даному підприємстві, і суспільною ціною виробництва, що визначається пересічними витратами, і становить у цих випадках додатковий або, як його інакше називають, *диференційний зиск* цього підприємства. Такий додатковий зиск служить також джерелом і земельної ренти. У різництві є ряд специфічних умов, що перетворюють цей додатковий зиск у земельну ренту. На цих умовах ми зараз і спинимось.

Відомо, що земля своєю якістю неоднакова: є ділянки більш родючі і менш родючі; єсть землі багаті на кам'яне вугілля, нафту, золото, а з другого боку, є величезні простори землі, укриті сипкими пісками, де нічого не росте. Праця, прикладена до більш родючої землі, *за інших рівних умов* дасть кращий результат, ніж праця, прикладена до голої піскової пустелі.

Візьмім три земельні ділянки з різною родючістю. Припустім, що при однаковій затраті капіталу в 600 крб. ці ділянки дають хліба (в центнерах):

Перша	110
Друга	100
Третя	90

Припустім, що пересічна норма зиску дорівнює 20%. Чому ж за цих умов дорівнюватиме індивідуальна ціна виробництва одного центнера хліба окремо на кожній з цих ділянок? Ціна виробництва визначається витратами виробництва плюс пересічний зиск. Нам відомо кількість зібраного хліба, сума затраченого капіталу і пересічний зиск кожної ділянки. Для того, щоб визначити індивідуальну ціну виробництва одного центнера хліба на кожній ділянці окремо, треба ціну виробництва всього зібраного на кожній з ділянок хліба поділити на кількість центнерів усього хліба. Тоді ми матимемо таку картину:

Ділянки землі	Вироблено хліба (в центнерах)	Витрати ви- робництва всього хліба	Пересіч- ний зиск	Індивіду- альна ціна всього ви- робництва	Індивідуальна ціна вироб- ництва 1 ц хліба
в карбованцях					
Перша	110	600	120	720	720 : 110=6,55
Друга	100	600	120	720	720 : 100=7,20
Третя	90	600	120	720	720 : 90=8,00
Разом . .	300	1.800	360	2.160	—

Отже, індивідуальна ціна виробництва одного центнера хліба на першій ділянці дорівнюватиме 6 крб. 55 коп., на другій — 7 крб. 20 коп. і на третій — 8 крб.

Як же в даному разі визначиться суспільна ціна виробництва одного центнера хліба? Ми знаємо, що в промисловості суспільна ціна виробництва визначається умовами виробництва підприємств з суспільно-пересічними витратами виробництва. Припустім на хвилину, що і в сільському господарстві суспільна ціна виробництва визначається так само, як і в промисловості. Пересічна ціна виробництва повинна дорівнювати сумі індивідуальних цін виробництва всіх ділянок, поділеній на загальну кількість центнерів хліба з усіх ділянок, тобто $2160 \text{ крб.} : 300 = 7,2 \text{ крб.}$, тобто 7 крб. 20 коп. Ця пересічна ціна виробництва в нашому прикладі відповідає індивідуальній ціні на другій ділянці. За цих умов орендар першої ділянки, продаючи свій хліб по 7 крб. 20 коп. за центнер, дістане по 65 коп. додаткового зиску з центнера, а орендар третьої ділянки на кожному центнері хліба недоодержить 80 коп. проти своєї індивідуальної ціни виробництва, і одержаний ним зиск буде нижчий за пересічну норму.

Коли б ми мали справу не з сільським господарством, а з промисловістю, то суспільна ціна виробництва справді визначалася б умовами виробництва підприємств з пересічною продуктивністю. В промисловості при вільній конкуренції диференційний зиск, що виникає

в наслідок застосування вищої техніки, вищої продуктивності праці на даному підприємстві, — явище *тимчасове*. В погоні за зиском інші капіталісти не забаряться запровадити в себе технічні поліпшення або організувати нові підприємства за останнім словом техніки, а це приведе до того, що зникне винятковість становища даного підприємства щодо продуктивності праці, і значить, зникнуть підстави до утворення додаткового зиску.

Інша річ у сільському господарстві. У сільському господарстві земля є один з найголовніших засобів виробництва, при чому кількість землі обмежена і вся вона зайнята фермерами. А що попит на хліб не може покрити врожай з самих тільки кращих ділянок, то в силу цього ціна виробництва продуктів сільського господарства визначається *не пересічними умовами виробництва* (як у промисловості), а *умовами виробництва на гірших землях* (з усіх тих, що їх даного часу обробляють).

«... Обмеженість (землі. — *І. Л. і К. О.*), — говорив Ленін, — ... створює певного роду монополію, саме: через те, що вся земля зайнята фермерами, через те, що попит обіймає весь хліб, вироблюваний на всій землі, в тому числі й на найгірших і на найвіддаленіших від ринку ділянках, то зрозуміло, що ціну хліба визначає ціна виробництва на гіршій землі (або ціна виробництва при останній, найменш продуктивній затраті капіталу)»¹.

Саме через обмеженість землі ціну виробництва продуктів сільського господарства визначають умови виробництва *не середніх і не кращих, а гірших з оброблюваних земель*. Значить, індивідуальна ціна виробництва сільськогосподарських продуктів, вироблених на кращих земельних ділянках, значно нижча за ту суспільну ціну виробництва, за яку продукти продаються на ринку і яка визначається умовами виробництва на гірших землях. Капіталісти - орендарі кращих ділянок продаватимуть хліб на ринку, звісно, не за індивідуальну ціну виробництва, а за суспільну, і значить, дістануть від продажу свого хліба надлишок на всю ріжницю, що існує між ціною виробництва хліба на їхній землі і ціною виробництва на гірших землях.

Повертаючись до нашого прикладу, ми бачимо, що індивідуальна ціна виробництва на першій ділянці становить 6 крб. 55 коп. за центнер, на другій — 7 крб. 20 коп., а на третій — 8 крб. При цьому суспільна ціна виробництва, відповідаючи умовам виробництва третьої, гіршої ділянки, становитиме 8 крб. За цю ціну й продаватиметься на ринку хліб усіх ділянок. Таким чином орендар першої ділянки, що добув 110 ц хліба, дістане від продажу свого хліба 880 крб.; відповідно до цього орендар другої ділянки за свої 100 ц дістане 800 крб., орендар третьої ділянки дістане за свої 90 ц хліба 720 крб. Справа матиме такий вигляд:

¹ Ленін, т. IV, стор. 193.

Ділянки землі	Одержано від продажу виробленого хліба	В тому числі		
		На заміщення затраченого капіталу	На пересіч- ний зиск	Надлишок проти пересіч- ного зиску
		в карбованцях		
Перша	880	600	120	160
Друга	800	600	120	80
Третя	720	600	120	—

Таким чином відносно більша продуктивність праці, вживаної на родючіших ділянках, приведе через обмеженість землі і занятість її капіталістичними фермерами до того, що перша ділянка дасть на 160 крб., а друга — на 80 крб. більше доходу, ніж третя.

Оскільки прикладання капіталу до цих ділянок крім того забезпечує одержання пересічної норми зиску в 20% (по 120 крб.), то цілком ясно, що власники цих ділянок мають цілковиту змогу виправити від орендарів - капіталістів у вигляді плати весь той надлишок, що зумовлюється більшою продуктивністю праці, вживаної на родючіших землях. З свого боку орендарі згодяться заплатити цей надлишок, бо в них лишиться ще пересічний зиск на затрачений ними капітал.

Так це й буває в дійсності. Землевласник за надання права користуватися землею бере з орендаря - капіталіста весь надлишковий зиск. Цей надлишковий зиск і становить диференційну (ріжницьку) земельну ренту. Вона зветься так через те, що утворюється вона завдяки різниці між індивідуальною ціною виробництва продукту, одержуваного з кращих ділянок, і суспільною ціною виробництва, що визначається умовами виробництва на гірших землях. В нашому прикладі дадуть диференційну ренту перші дві ділянки землі (перша — більше, а друга — менше), третя ж ділянка диференційної ренти не дасть.

Проте, якщо попит на хліб збільшиться так, що всі три ділянки не зможуть його задовольнити, і в обробіток піде яканебудь четверта ділянка, ще менш родюча, ніж третя, то в цьому разі і третя ділянка даватиме диференційну ренту.

В наведеному нами прикладі рента виникла як результат більшої продуктивності праці, вживаної на родючіших ділянках. Але в утворенні диференційної ренти таку ж роль, як родючість, відіграє і місцезположення. У сільському господарстві має величезне значення віддалення тієї чи тієї земельної ділянки від ринку. Візьмім знову три ділянки землі. З них перша міститься біля самісного ринку, так що витрати на перевіз одного воза якогонебудь вироблюваного на цій ділянці продукту — припустім, хліба — становлять 50 коп. Друга міститься від ринку за 10 км, і перевіз одного

воза хліба на ринок з цієї ділянки коштує 2 крб. Третя міститься на віддаленні 20 км, і перевіз одного воза хліба на ринок з цієї ділянки коштує 4 крб.

Якщо платоспроможний попит на хліб не можуть покрити перші дві ділянки і виникає потреба на хліб з третьої ділянки, то на ринку повинна встановитися така ціна, яка покрила б витрати на перевіз хліба з третьої ділянки, що є за 20 км від ринку. Таким чином витрати на перевіз воза хліба з першої ділянки на 3 крб. 50 коп., а з другої — на 1 крб. 50 коп. нижчі, ніж на третій ділянці; на ринку ж хліб продаватиметься за ціну третьої ділянки незалежно від того, на якій з трьох ділянок його вироблено. У наслідок всього цього перша ділянка дасть з воза 3 крб. 50 коп. диференційної ренти, а друга — 1 крб. 50 коп.

Величезну роль відіграє диференційна рента за положенням в сучасних містах. Ділянки землі, що лежать ближче до центру міста, на тих вулицях, де зосереджені крамниці, банки, установи, де проведено трамвай тощо, дають своїм власникам колосальні доходи в формі диференційної ренти за положенням.

§ 159. Диференційна рента II.

Крім тількищо розглянутої диференційної ренти I (першої) — ренти за родючістю і за положенням — існує диференційна рента II (друга). Вона виникає з відмін у продуктивності праці в наслідок додаткових затрат капіталу на ті ж самі ділянки землі.

Як же може утворитися диференційна рента при послідовних додаткових затратах капіталу в ті ж самі землі?

Досі, говорячи про диференційну ренту I, ми брали для прикладу три ділянки, різні родючістю, що загалом давали 300 ц хліба при затраті капіталу в 1800 крб.

Припустім тепер, що ті ж 300 ц ми дістаємо не з трьох різних ділянок, а з однієї через прикладання до неї послідовно трьох затрат капіталу по 600 крб. Припустім, що ці затрати дадуть:

Перша затрата капіталу в 600 крб.	дасть 110 ц жита
Друга затрата капіталу в 600 крб.	дасть 100 ц жита
Третя затрата капіталу в 600 крб.	дасть 90 ц жита

На нашому попередньому прикладі ми бачили, що в випадку з диференційною рентою I капітали вкладаються *одночасово в різні ділянки землі* і дають різні результати; у випадку ж з диференційною рентою II капітали *послідовно один по одному вкладаються в ту ж саму ділянку* і дають той же результат. Ясно, що в другому випадку ми маємо інтенсивніше рільництво, бо в економічному розумінні, за визначенням Маркса, «під інтенсивною культурою ми розуміємо не що інше, як концентрацію капіталу на тій же самій земельній площі, замість розподілу його між земельними ділянками, що лежать одна біля одної».

Нехай пересічна норма зиску дорівнює 20%. Індивідуальна ціна виробництва одного центнера хліба визначиться так:

Затрати капіталу	Вироблено хліба (в цент- нерах)	Витрати ви- робництва всього хліба	Пересіч- ний зиск	Ціна вирос- ництва всього хліба	Індивідуальна ціна вироб- ництва 1 ц життя
		в карбованцях			
Перша	110	600	120	720	720 : 110=6,55
Друга	100	600	120	720	720 : 100=7,20
Третя	90	600	120	720	720 : 90=8,00

Отже при першій затраті капіталу індивідуальна ціна виробництва одного центнера хліба дорівнює 6 крб. 55 коп., при другій—7 крб. 20 коп., при третій—8 крб. Раз ціна на продукти сільського господарства визначається витратами виробництва на гірших землях, то зрозуміло, що й тут вона повинна визначатися витратами при найменш продуктивній затраті капіталу, якщо, звісно, ці затрати необхідні для задоволення відповідного платоспроможного попиту. В даному разі найменш продуктивною затратною капіталу є третя. Таким чином на ринку жито продаватиметься по 8 крб. за центнер, у наслідок чого капіталіст - орендар від продажу хліба, одержаного від першої затрати капіталу, дістане 880 крб., від другої — 800 крб. і від третьої — 720 крб. При цьому виручені суми розподіляються так:

Затрати капіталу	Одержано від продажу хліба	З них пішло		
		На заміщення затраченого капіталу	На пересічний зиск	На ренту
Перша	880	600	120	160
Друга	800	600	120	80
Третя	720	600	120	—

Перша затрата капіталу проти останньої дає ренту 160 крб., а друга затрата дає ренту 80 крб. Остання ж, найменш продуктивна затрата капіталу, в даному разі диференційної ренти не дає.

Як же додатковий зиск, що його дістає капіталіст - орендар завдяки більшій продуктивності додаткових затрат капіталу в ту ж саму землю, перетворюється в диференційну земельну ренту II? Це відбувається так.

Розмір земельної ренти, що її платить капіталіст - орендар, встановлюється при складанні орендного договору. Протягом строку оренди додатковий зиск, який дають додаткові вкладення капіталу

в ту ж саму землю, присвоює капіталіст - орендар. При складанні ж нового договору землевласник, беручи до уваги зроблені поліпшення землі, підвищує орендну плату і, значить, присвоює додатковий зиск собі. Уловлюваний таким чином додатковий зиск перетворюється в диференційну ренту II.

Уже звідси видно, що приватна власність на землю є величезна перешкода в розвитку продуктивних сил сільського господарства. Справді, раз при поновленні строку оренди землевласник використовує поліпшення землі, зроблені в наслідок додаткових вкладень капіталу, для підвищення земельної ренти, то це затримує стимули капіталіста застосовувати технічні удосконалення в сільському господарстві.

Диференційна рента II виникає на основі диференційної ренти I. Справді, додаткові вкладення капіталу в землю регулюються умовами виробництва на найгірших з усіх земель, які обробляють. Додаткові вкладення капіталу в ті ж самі ділянки землі вигідно робити, коли ці вкладення не менш продуктивні, ніж на гірших землях.

«З самої природи справи інтенсивна культура, тобто послідовні затрати капіталу на тій же самій землі, розвивається переважно або в більш значній мірі на землях кращих сортів (ми не говоримо тут про ті стійкі поліпшення, за допомогою яких землі, досі непридатні, стають придатні) ... Найкращу землю вибирають при цьому через те, що вона дає найбільше надії на одержання вигоди від вжитого на неї капіталу, бо має в собі найбільшу кількість природних елементів родючості, які лишається тільки використати»¹.

Вкладення додаткового капіталу в землю може привести до того, що відпаде потреба обробляти гірші ділянки землі, які регулюють ціну виробництва. Це може статися тоді, коли ці додаткові вкладення будуть продуктивніші, ніж на гірших землях, і коли кількість хліба, одержаного завдяки додатковим вкладенням капіталу, зможе покрити кількість хліба, що раніше постачалася з гірших земель.

Диференційна рента I історично передувє диференційній ренті II. Капіталізм застосовує ремесний спосіб виробництва в рільництві і попервах опановує рільництво, не змінюючи його техніки. Попервах капіталістичне рільництво відрізняється від селянського не «концентрацією капіталу на відносно невеликій площі землі», а «виробництвом у більшому масштабі, що дозволяє робити економію на кількості коней та на інших витратах виробництва... Поки оброблювана земля становить відносно невелику площу проти необробленої і сила її ще не виснажена... новий спосіб виробництва, що виникає, являє собою контраст селянському саме розміром земельної площі, оброблюваної коштом одного капіталіста, тобто, знов таки, екстенсивною затратою капіталу на земельній площі більшого протягу. Таким чином з самісінького початку треба встановити,

¹ Маркс, Капітал, т. III, ч. 2, стор. 177, 1930 р.

що диференційна рента I є та історична основа, яка служить за вихідну точку»¹.

§ 160. Критика «закону спадної родючості».

Розглядаючи диференційну ренту I, ми припускали, що відбувається перехід від обробітку кращих земель до гірших. Проте в дійсності перехід від обробітку одних земельних ділянок до інших часто відбувається в зворотному порядку. Це буває в тих випадках, коли краща родючість земля з деяких причин буває недоступна для обробітку (або вкрита лісом, або лежить дуже далеко від ринку тощо). Вирубання лісу, проведення залізниці донебудь поблизу можуть зробити цю ділянку доступною для обробітку, і тоді вона завдяки своїй природній родючості може висунутися на одно з перших місць і почне давати диференційну ренту.

Те ж саме стосується й до диференційної ренти II. В нашому прикладі ми виходили з того припущення, що послідовні затрати капіталу на тій же самій ділянці землі супроводяться спадною продуктивністю цих затрат. Проте в дійсності подальші затрати капіталу далеко не завжди відзначаються нижчою продуктивністю, вони можуть давати навіть більшу продуктивність, ніж перші. Та це не змінює справи, бо однаково з кількох затрат капіталу яканебудь неминуче буде затратною з найменшою продуктивністю. А раз так, то незалежно від того, чи вона буде щодо часу її прикладання до землі першою чи останньою, саме цією затратною визначатиметься ціна хліба. Звідси більш продуктивні затрати капіталу неминуче дадуть диференційну ренту II.

Буржуазні і соціал - фашистські економісти намагаються «засло- нити суспільні відносини вигаданими «вічними законами» (Ленін). Серед цих вигаданих «вічних законів» найбільшої популярності зажив так званий «закон спадної родючості». Суть цього «закону» зводиться до того, що всяке додаткове вкладення праці й капіталу в землю за певною границею супроводиться зменшенням кількості добуваної продукції. Коли б послідовні вкладення праці й капі- талу в землю — кажуть прибічники цього «закону» — не супро- водилися дедалі меншою продуктивністю, то не було б ніякої потреби поширювати рілля, і рільництво всієї земної кулі можна було б умістити на одному гектарі.

З цього закону виходив представник класичної буржуазної по- літекономії Рікардо в своїй теорії диференційної ренти. На основі цього «закону» будували ревізіоністські теорії ренти Булгаков, Маслов, Суханов та інші. Ленін викрив усю беззмістовність і не- правильність цього «закону».

«Найменше міркування покаже всякому, що цей доказ являє собою найбеззмістовнішу абстракцію, яка лишає остеронь найго-

¹ Маркс, Капітал, т. III, ч. 2, стор. 174, 1930 р.

ловніше : рівень техніки, стан продуктивних сил. Адже по суті саме поняття — «додаткові (або: послідовні) вкладення праці й капіталу» *передбачає* зміну способів виробництва, перетворення техніки. Щоб збільшити в значних розмірах кількість вкладуваного в землю капіталу, треба *винайти* нові машини, нові системи рільництва, нові способи скотарювання, перевозу продуктів і т. д. і т. д. Звісно, в порівняно невеликих розмірах «додаткові вкладення праці й капіталу» можуть відбуватися (і відбуваються) і на базі даного, незмінного рівня техніки: в цьому разі годиться *до деякої міри* і «закон спадної родючості ґрунту», годиться в тому розумінні, що незмінний стан техніки ставить дуже вузькі порівняно межі додатковим вкладенням праці й капіталу. Замість універсального закону ми маємо, значить, в найвищій мірі відносний «закон» — такий відносний, що ні про який «закон» і навіть ні про яку кардинальну особливість рільництва не може бути й мови. Візьмим за дане : трипільдя, засіви традиційних зернових хлібів, гноєове скотарство, відсутність поліпшених луків та вдосконалених знарядь. Очевидно, що при умові незмінності цих даних межі додаткових вкладень праці й капіталу в землю надзвичайно вузькі. Але і в тих вузьких межах, що в них все таки додаткові вкладення праці й капіталу можливі, *зовсім не зазисди й не безумовно* буде спостерігатися зменшення продуктивності кожного такого додаткового вкладення. Візьмим промисловість. Уявім собі млинарське або залізопереробне виробництво в епоху, що передувала всесвітній торгівлі та винайденню парових машин. За цього стану техніки межі додаткових вкладень праці й капіталу в ручні кузні, вітряні й водяні млини були надзвичайно вузькі ; неминуче повинно було спостерігатися величезне поширення дрібних кузень і млинів, поки радикальне перетворення способів виробництва не створило бази для нових форм промисловості»¹.

Звідси виходить, що, поперше, так званий «закон» спадної продуктивності додаткових вкладень праці й капіталу в землю годиться, і до того ж тільки *поначасти*, для тих випадків, коли ми маємо застійну, що не розвивається, техніку. Подруге, в цьому розумінні цей «закон» не становить якоїсь специфічної особливості рільництва, а стосується й до промисловості, де також можливі випадки, коли додаткові затрати праці й капіталу супроводяться спадною продуктивністю, при чому ці випадки найчастіше бували на ранній стадії розвитку капіталізму, коли техніка виробництва ще мала ремесничо-мануфактурний характер. Потретє, цей «закон» зовсім не годиться для тих випадків, коли ми спостерігаємо розвиток техніки.

«Отже: «закон спадної родючості ґрунту» зовсім не годиться для тих випадків, коли техніка прогресує, коли способи виробництва перетворюються; він має лише дуже відносну й умовну придатність до тих випадків, коли техніка залишається незмінна. Ось

¹ Ленин, т. IV, стор. 180 — 181.

чому ні Маркс, ні марксисти і не говорять про цей «закон», а кричати про нього тільки представники буржуазної науки. . . , що ніяк не можуть позбутися передсудів старої політичної економії в її абстрактними вічними й природними законами»¹.

Зрозуміло, чому «представники буржуазної науки» обстоюють цей закон. Він дає змогу подати ренту як явище вічне, залежне не від капіталізму, а від природи. І всі ті наслідки, що походять від ренти — цієї паразитичної форми доходу, є змога віднести до тієї ж природи.

Так, на думку Булгакова, робітничий клас зубожіє від того, що «закон спадної родючості» приводить до чимраз більших труднощів у добуванні їжі. Ленін на ці апологетичні висновки Булгакова зауважує: «Очевидно, панові Булгакову не дають спати лаври пш. Струве й Туган - Барановського, які подумалися до того, що не людина працює за допомогою машини, а машина за допомогою людини. Подібно цим критикам і він падає до рівня вульгарної економії, толкуючи про *заміщення сил природи людською працею* тощо. Замістити сили природи людською працею, взагалі кажучи, так само неможливо, як не можна замінити аршинів пудами. І в індустрії, і в рільництві людина може тільки користатися дією сил природи, якщо вона пізнала їх дію, і *полегшувати* собі це користування за допомогою машин, знарядь та ін. Що первісна людина діставала необхідне як вільний дарунок природи, — це дурна баєчка, за яку п. Булгакова можуть обсвистити навіть початківці - студенти. Ніякого золотого віку позад нас не було, і первісна людина була зовсім придушена труднощами існування, труднощами боротьби з природою. Запровадження машин і поліпшених способів виробництва невимірно полегшило людині цю боротьбу взагалі і виробництво їжі зокрема. Збільшилась не трудність виробництва їжі, а трудність діставання їжі для робітника — збільшилась через те, що капіталістичний розвиток нагнав земельну ренту і земельну ціну, сконцентрував сільське господарство в руках великих і дрібних капіталістів, концентрував ще більше машини, знаряддя, гроші, без яких неможливе успішне виробництво. Пояснювати цю ростущу трудність існування робітників тим, що природа зменшує свої дари, — значить ставати буржуазним апологетом»².

Якщо Рікардо зв'язував свою теорію диференційної ренти з «законом спадної родючості ґрунту», доводячи, що диференційна рента виникає при переході від кращих земель до гірших, то «Маркс звільнив теорію диференційної ренти від *усякого зв'язку* з славленим³ «законом спадної родючості ґрунту»⁴, довівши, що диференційна рента в однаковій мірі може виникати як при переході від кращих земель до гірших, так і, навпаки, від гірших до кращих.

¹ Ленін, т. IV, стор. 181.

² Ленін, т. IV, стор. 182.

³ — пресловутим. Ред.

⁴ Ленін, т. IV, стор. 186.

Диференційна рента, — говорить Маркс, — «може утворитися при переході до земель дедалі кращої якості; вона може утворитися в тому разі, коли нижчий щабель займе краща земля замість колишньої гіршої; вона може утворитися в зв'язку з ростущим прогресом рільництва. Умовою її виникнення є тільки неоднаковість сортів землі. Оскільки береться до уваги розвиток продуктивності, умова утворення диференційної ренти полягає в тому, що підвищення абсолютної родючості всієї земельної площі не знищує цієї неоднаковості, але або збільшує її, або лишає без змін, або ж тільки зменшує»¹.

Отже диференційна рента зв'язана зовсім не з тією чи тією послідовністю переходу від обробітку одних ділянок до інших і не з спадною продуктивністю додаткових затрат капіталу на тій же самій ділянці землі. В свою чергу і відміни в родючості, в місцеположенні або ж у продуктивності додаткових затрат капіталу є тільки умови утворення ренти. Основувати існування ренти на факті переходу до обробітку від кращих земель до гірших і вбачати в родючості, місцеположенні та ін. джерело ренти, як це роблять противники марксо-ленінського вчення про ренту, — це значить закрити собі всякий шлях до пізнання ренти, суть якої полягає не в землі, а в *умовах виробництва* на землі, в тих відносинах між людьми, на основі яких провадиться рільництво в капіталістичному суспільстві.

§ 161. Джерело диференційної ренти.

За законами капіталістичного виробництва обробіток кращих земель дає додатковий зиск у розмірі тієї різниці, що існує між індивідуальною ціною виробництва на кращих землях і суспільною ціною виробництва, яка визначається умовами виробництва на гірших землях.

Але ціна виробництва (витрати виробництва плюс пересічний зиск) є не що інше, як перетворена форма вартості. Єдиним же джерелом вартості і додаткової вартості є праця. Це, розуміється, стосується і до сільського господарства. Якщо праця сільськогосподарських робітників, прикладена до кращих земель, є продуктивніша, ніж праця на гірших, а *вартість сільськогосподарських продуктів* визначається працею на гірших землях, то робітники кращих ділянок створять надлишкову додаткову вартість. Вона дорівнюватиме різниці між індивідуальною вартістю виробництва кращих земель і суспільною вартістю, яку визначають умови виробництва на гірших землях.

Таким чином тут ми натрапляємо на те ж саме явище, що з ним ми познайомилися ще в відділі додаткової вартості, тобто на відносну форму додаткової вартості, що виникає в наслідок підвищення продуктивності праці в індивідуальному підприємстві.

¹ Маркс, Капітал, т. III, стор. 621 — 622, 1931 р.

35409

«... Земельна рента, — говорить Маркс, — виникає не в наслідок абсолютного підвищення продуктивної сили прикладеного капіталу або присвоєваної ним праці, — що взагалі могло б привести тільки до зменшення вартості товарів, а в наслідок більшої відносної продуктивності певних окремих капіталів, вкладених у певну сферу виробництва, проти тих затрат капіталу, що усунені від цих виключних, від природи даних, сприятливих умов підвищення продуктивної сили»¹.

Отже, джерелом диференційної земельної ренти є надлишкова додаткова вартість, що створюється на землях кращої родючості або кращого місцеположення проти тих, що визначають вартість сільськогосподарської продукції, а також у наслідок більшої продуктивності праці робітників, викликані додатковими затратами капіталу.

Звідси стає ясно, що не сили природи, не родючість або місцеположення сами по собі є причина диференційної ренти: вони є тільки умова її утворення так само, як, наприклад, споживна вартість продукту є неодмінна умова того, щоб продукт став товаром (тобто набув вартості), але зовсім не причина цієї вартості. Причиною вартості, фактором, що її створює, є праця.

«Сила природи — не джерело додаткового зиску, — говорить Маркс, — а тільки його природна база, бо це природна база виключно підвищеної продуктивної сили праці. Так і взагалі споживна вартість — носій мінової вартості, а не причина останньої. Коли б ту ж саму споживну вартість можна було одержати без праці, вона не мала б ніякої мінової вартості, але, як і раніш, зберігала б свою природну корисність як споживна вартість. Але, з другого боку, без споживної вартості, тобто без цього природного носія праці, річ не має ніякої мінової вартості. Коли б різні вартості не вирівнювалися в ціни виробництва, і різні індивідуальні ціни виробництва не вирівнювалися у загальну ціну виробництва, що регулює ринок, то просте піднесення продуктивної сили праці в наслідок використання водоспаду тільки знизило б ціну товарів, вироблюваних за допомогою водоспаду, але не підвищило б зиску, який міститься в цих товарах, — зовсім так само, як, з другого боку, ця піднесена продуктивна сила праці взагалі не перетворювалася б у додаткову вартість, якби капітал продуктивну силу вживаної ним праці, природну й суспільну, не присвоював як свою власну»².

Отже джерело диференційної ренти треба шукати не в природних властивостях тих чи тих ділянок землі, а в виробничих відносинах капіталістичного різниництва, в тому, що за капіталізму, кажучи словами Маркса, «піднесена продуктивна сила праці» перетворюється в додаткову вартість і капітал присвоює «продуктивну силу вживаної ним праці, природну і суспільну», як свою власну.

¹ Маркс, Капітал, т. III, стор. 610, 1931 р.

² Там же.

Якщо джерелом диференційної земельної ренти є надлишкова додаткова вартість, створювана в рільництві в наслідок постійно фіксованої різниці між суспільно - необхідною працею і працею на кращих землях, то чи не суперечить це вченню Маркса про вартість? Адже за Марксом вартість визначається пересічними умовами виробництва, пересічною продуктивністю й т. д.

Розберімося в цьому питанні. Маркс, розглядаючи в I томі «Капіталу» питання про вартість і її визначення суспільно - необхідним часом, має на оці умови простого товарного господарства. Просте товарове господарство, що базується на ремесній техніці, не знає ще додаткової вартості, не знає відмін в органічному складі капіталу, породжуваних розвитком капіталізму. У III томі «Капіталу», говорячи про зиск і ціну виробництва, Маркс уже бере до уваги відмінні в органічній будові капіталу і їх вплив на визначення суспільно - необхідної праці, яка лежить в основі вартості. При цьому Маркс розглядає три випадки визначення суспільно - необхідного часу, залежно від відмін в органічному складі капіталу і продуктивності праці окремих підприємств всередині галузі виробництва. Перший випадок — коли значну масу продукції галузі вироблено підприємствами з середньою будовою капіталу й пересічною продуктивністю, а продукція гірших і кращих галузей урівноважує одна одну. В другому разі переважну масу продукції створено кращими підприємствами, а в третьому разі — гіршими.

У зв'язку з цим Маркс підкреслює різницю між індивідуальною і риночною, або суспільною вартістю. Індивідуальна вартість визначається продуктивністю праці кожного окремого підприємства, суспільна ж, або риночна вартість, у протилежність індивідуальній, визначається суспільно - необхідним часом.

У трьох зазначених випадках суспільно - необхідний час, а значить, і суспільна вартість визначатимуться по-різному. У першому випадку суспільна вартість збігається з індивідуальною вартістю середніх підприємств. У другому й третьому випадках суспільна вартість буде, як правило, наближатися до індивідуальної вартості гірших або кращих підприємств. При цьому суспільна вартість, як правило, тим більше наближатиметься до індивідуальної вартості гірших або кращих підприємств, чим більша нитома вага продукції цих підприємств у всій галузі. При цьому Маркс підкреслює, що можливі такі «виключні комбінації», при яких суспільно - необхідна праця й суспільна вартість не тільки наближаються до індивідуальної праці й індивідуальної вартості гірших підприємств, але цілком з ними збігаються. Така «виключна комбінація» якраз і має місце в сільському господарстві в силу обмеженості землі, зайнятості її капіталістичними фермерами й неможливості покрити попит продукцією кращих і середніх ділянок.

Отже зазначені особливості створюють таке становище, коли в сільському господарстві суспільно - необхідна праця і суспільна

(або риночна) вартість визначаються індивідуальною працею й індивідуальною вартістю гірших ділянок.

Булгаков, Богданов, а слідом за ними й Поздняков намагаються спростувати те твердження Маркса — Леніна, що вартість продуктів рільництва визначається працею на гірших ділянках землі або при найменш продуктивній затраті капіталу. Булгаков виходить при цьому з того, що «земельна рента єсть феномен не виробництва, а розподілу». Булгаков твердить, що «завдяки земельній монополії ціна підноситься вище цінності до тих меж, до яких дозволяють умови ринків», що вартість продуктів сільського господарства визначається пересічною продуктивністю, а не продуктивністю праці на гірших ділянках.

На тих же позиціях стоїть і Поздняков. Але те, що в Булгакова фігурує під виглядом ціни, у Позднякова названо «риночною вартістю». Поздняков вважає, що риночна вартість — це не та вартість, про яку Маркс говорить у I томі «Капіталу». Вартість продуктів сільського господарства за Поздняковим визначається так само, як і в промисловості, середніми умовами виробництва, а риночна вартість — категорія не виробництва, а розподілу — визначається умовами виробництва на гірших землях. А раз вартість продуктів сільського господарства визначається умовами виробництва середніх, а не гірших земель, то джерелом диференційної ренти не може служити надлишкова додаткова вартість, створювана завдяки відносно більшій продуктивності праці на кращих землях. Звідси Поздняков, як і Булгаков, приходить до висновку, що джерелом диференційної ренти є не додаткова вартість, створена найманою працею в сільському господарстві, що рента або береться з додаткової вартості, створеної в промисловості, або єсть просто дань, податок, вираховання.

Ленін узяв теорію Булгакова під знищувальну критику:

«Щоб утворилась, ця «пересічна продуктивність» і визначила собою ціни, для цього треба, щоб кожен капіталіст не тільки міг взагалі прикласти капітал до рільництва... але також, щоб кожен капіталіст міг завжди понад найвше число хліборобських підприємств заснувати *нове* хліборобське підприємство. Якби це було так, тоді між рільництвом і промисловістю ніякої відміни не було б, тоді ніякої ренти не могло б виникнути. Але саме обмеженість землі робить те, що це не так... Ми маємо монополію господарства (капіталістичного) на землі. Ця монополія впливає з обмеженості землі, будучи через це необхідною в усякому капіталістичному суспільстві. Веде ця монополія до того, що ціну хліба визначають умови виробництва на гіршій землі, а надлишковий, додатковий зиск, який дає затрата капіталу на кращій землі або більш продуктивна затрата капіталу, утворює диференційну ренту»¹.

¹ Ленін, т. IV, стор. 193 — 194.

Таким чином Ленін ясно доводить, що джерелом диференційної ренти є «надлишковий, додатковий зиск, що його дає затрата капіталу на кращій землі або більш продуктивна затрата капіталу», або, іншими словами, — надлишковий, додатковий зиск, створюваний у рільництві, бо зиск є не що інше, як перетворена форма додаткової вартості. Подана цитата з Леніна б'є не тільки Булгакова, а й Позднякова, концепція якого, як ми бачили, є не що інше, як варіант булгаковської.

Поздняков допускається найгрубішою помилкою в самому розумінні риночної вартості, коли протиставляє риночну вартість вартості, як дві різні категорії, з яких перша стосується до ринку, а друга до виробництва. Твердячи, що саме риночна вартість, створювана в обміні, визначає ціни продукції сільського господарства, Поздняков виступає слідом за Булгаковим як прибічник мінової концепції. Як ми вже бачили, риночна вартість не є категорія, протилежна вартості, а та ж сама вартість, але ускладнена через відміни в органічному складі капіталу, яких не знає просте товарове господарство. Риночна вартість, так само, як і вартість, що діє в умовах простого товарового господарства, створюється в виробництві і тільки реалізується в обміні.

Протилежної помилки допускається Любимов, що виступив з критикою Позднякова. Любимов цілком ототожнює поняття вартості і риночної вартості, не бачачи між ними ніякої різниці. Якщо не можна протиставляти риночну вартість вартості як дві різні категорії, що належать до різних галузей, до різних сфер народного господарства, то не можна їх також цілком ототожнити, як це робить Любимов. Це значить спрощувально підходити до питання, не бачити діалектики розвитку категорій вартості на різних стадіях розвитку товарово-капіталістичного господарства¹.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ.

Абсолютна рента і ціна сільськогосподарських продуктів.

§ 162. Абсолютна рента.

Говорячи про диференційну ренту, ми не раз відзначали, що землевласник не згодиться віддати свою ділянку землі в користування капіталістові, якщо останній не заплатить йому ренти. Капіталіст - орендар і собі не згодиться заорендувати ту чи ту ділянку землі, коли він не дістане, відрахувавши ренту, пересічної

¹ Ми далеко не вичерпали помилок, що їх допускаються Поздняков і Любимов у їх трактуванні питання про диференційну ренту. Ці помилки беруть своє коріння у неправильному, антимарксистському розумінні основних категорій політичної економії. Проте, в даному зв'язку ми змушені обмежитися сказаним. Глибший розгляд творів названих авторів відвів би нас далеко від нашої теми.

норми зиску на вкладений ним капітал. Звісно, в окремих випадках може трапитися, що якийнебудь землевласник або безплатно дасть капіталістові - орендареві на тимчасове користування ту чи ту ділянку землі, або подарує її йому. Бувають і такі випадки, коли капіталіст з тих чи тих причин не дістає зиску. Але все це окремі, зовсім не характерні випадки. Як правило, землевласник швидше згодиться, щоб його земля порожнювала, ніж віддасть у безплатне користування свою землю, *хоч би яка вона була погана*. З другого боку, і орендар ні в якому разі не згодиться поступитися частиною належного йому пересічного зиску.

Та коли так, то постає запитання: чи можливе віддання в оренду й обробіток тих гірших ділянок землі, що зовсім не дають диференційної ренти (як от третя ділянка в нашому прикладі)? Адже раз власники гірших земельних ділянок, що не дають диференційної ренти, вимагають від орендарів плати за тимчасове користування цими ділянками, а орендарі відмовляються виплачувати цю плату коштом зменшення свого зиску нижче за пересічну норму, то ці ділянки землі немов би повинні порожнювати. А проте ми бачимо, що гірші ділянки, які зовсім не дають диференційної ренти, обробляються. Звідси виходить, що й найгірші ділянки повинні давати ренту. Але це вже буде не наслідок обмеженості землі, а наслідок приватної власності на землю.

Цю ренту, що її беруть власники не тільки за краці, а й за найгірші ділянки землі в силу приватної власності на землю, Маркс називає абсолютною рентою.

«Марксова теорія, — пише Ленін, — розрізняє ренту двоякого виду: диференційну і абсолютну. Перша є наслідок обмеженості землі, зайнятості її капіталістичними господарствами зовсім незалежно від того, чи існує власність на землю і яка форма землеволодіння... Абсолютна рента походить з приватної власності на землю»¹.

Отже існування абсолютної ренти зумовлено приватною власністю на землю. Джерелом її є також додаткова вартість. Яким же чином пояснюється можливість утворення цієї ренти з додаткової вартості? Ця можливість створюється *нижчим органічним складом капіталу в різниці*.

Ми вже знаємо, що додаткова вартість створюється тільки працею робітника або змінним капіталом. Тим то індивідуальна норма зиску завжди вища там, де нижча органічна будова капіталу, тобто, де менше вживається машин і відносно більше робочої сили.

Проте через конкуренцію між капіталістами здійснюються переливання капіталів з галузей з нижчою нормою зиску, до галузей, що дають вищу норму. Таким чином встановлюється однакова для всіх галузей пересічна норма зиску.

Органічна будова капіталу в сільському господарстві значно нижча, ніж у промисловості; техніка сільського господарства за

¹ Ленін, т. XI, стор. 394.]

капіталізму завжди значно відстає від промислової техніки. Це приводить до того, що змінна частина капіталу в сільському господарстві має куди більшу питому вагу, ніж у промисловості, внаслідок чого і норма зиску, тобто відношення додаткової вартості до всього капіталу $\frac{m}{c+v}$ в сільському господарстві вище, ніж у про-

мисловості. Значить, і вартість сільськогосподарських продуктів вища за ціну їх виробництва, а додаткова вартість вища за зиск. *Ось цей надлишок додаткової вартості, що його створюють сільськогосподарські робітники, і є джерело абсолютної ренти.*

Чому ж цей надлишок остається в сільському господарстві, а не йде в «спільний казан» для розподілу його між усіма галузями капіталістичного господарства пропорційно до вкладеного в них капіталу, як це робиться в промисловості? Цьому перешкоджає монополія приватної власності на землю. Оскільки за капіталізму земля перебуває в приватній власності землевласників, капіталісти не можуть вільно переливати свій капітал у сільське господарство і «збивати» утворений там надлишок зиску. Землевласник же, користуючися з своєї власності на землю, присвоює цей надлишок у формі абсолютної ренти.

В наслідок цього продукти сільськогосподарського виробництва продаються не за ціну виробництва, а за їх вартість, яка через зазначені причини вища проти ціни виробництва. Різниця між вартістю сільськогосподарського продукту і його ціною виробництва і утворює абсолютну ренту.

Абсолютна рента береться навіть за найгірші землі. Але не треба, звісно, думати, що вона береться тільки за погані землі. За кращі землі теж береться абсолютна рента поряд з диференційною. Той факт, що власники кращих ділянок дістають диференційну ренту, ні в якій мірі не може служити для орендарів цих ділянок підставою до того, щоб продавати свої продукти за нижчі ціни проти продуктів з гіршої ділянки. Орендарі продають свої продукти за ціни гірших ділянок, які є регулюючі ціни і включають у себе й абсолютну ренту. Звідси ясно, що кращі ділянки, крім диференційної ренти, повинні давати також і ренту абсолютну.

Марксова теорія абсолютної ренти викликає не менше нападок від буржуазних апологетів, оборонців поміщицтво - капіталістичного рільництва, ніж теорія диференційної ренти.

Абсолютну ренту заперечували Булгаков, Маслов, Суханов та інші буржуазні апологети. По суті заперечує абсолютну ренту також і Каутський. Спираючись тут покищо на поглядак Маслова. Маслов насамперед доводить, що Маркс причину абсолютної ренти вбачає виключно в низькій органічній будові капіталу. Виходячи з цього, Маслов усі свої критичні стріли спрямовує проти цього твердження, доводячи, що «хоч би як багато діставали підприємці якої-небудь галузі промисловості додаткової вартості, дякуючи низькій будові капіталу (перевага ручної праці), норма зиску завжди тяжітиме до пересічного рівня».

«З цього ясно, — твердить далі Маслов, — що рента не може утворюватися в наслідок підвищення цінності продукту проти витрат виробництва і пересіч-

ного зиску, в наслідок низької будови капіталу. Коли б завдяки цьому утворилася рента в рілльництві, то вона була б в усіх виробництвах з низькою органічною будовою капіталу»¹.

Далі Маслов доводить, що абсолютна рента не може виникнути вже тільки через те, що орендар завжди може зробити «останній» капітал «передостаннім», коли він дає щонебудь крім звичайного зиску, тобто, іншими словами, орендар буде робити додаткові вкладення в заорендовану ним землю доти, доки не знижне всякий надлишок додаткової вартості проти пересічного зиску і не залишиться тільки пересічний зиск.

Обидва ці доводи проти Марксової теорії абсолютної ренти не витримують ніякої критики. Поперше, Маркс ніколи й ніде не доводив, що причиною абсолютної ренти є низька будова капіталу в рілльництві. Причиною, що створює абсолютну ренту, є приватна власність на землю. Джерелом же, звідки вона береться, є надлишок додаткової вартості, що створюється в рілльництві завдяки низькій органічній будові капіталу. Приватна власність на землю перешкоджає надлишкові додаткової вартості, створеному в рілльництві, піти в спільний казан для вирівнювання зисків за пересічною нормою. Щодо того, що орендар може «останню» затрату капіталу завжди зробити «передостанньою», то це можливо тільки протягом строку орендного договору. Коли ж мине строк орендного договору, виросла рента перейде до землевласника, який підвищить орендну плату за землю.

«Неправда, що за Марксом абсолютна рента створюється завдяки низькій будові хліборобського капіталу. Абсолютна рента створюється завдяки приватній власності на землю. Ця приватна власність створює особливу монополію, що не має нічого спільного з капіталістичним способом виробництва, який може існувати і на общинній і на націоналізованій землі... Не капіталістична монополія приватної поземельної власності перешкоджає вирівнюванню зиску в тих галузях виробництва, які заслонені цією монополією. Для того, щоб «будова капіталу не впливала на норму зиску» (треба додати: будова індивідуального капіталу або капіталу окремої галузі промисловості; Маслов і тут плутає, викладаючи Маркса), — для того, щоб утворилася пересічна норма зиску, потрібне вирівнювання зиску всіх окремих підприємств і всіх окремих галузей промисловості. Вирівнювання відбувається через свободу конкуренції, свободу застосування капіталу до всіх галузей виробництва однаково. Чи може бути ця свобода там, де існує не капіталістична монополія? Ні, не може. Монополія приватної власності на землю перешкоджає свободі застосування капіталу, перешкоджає свободі конкуренції, перешкоджає вирівнюванню непропорційно високого (в наслідок низької будови хліборобського капіталу) хліборобського зиску»².

Перейдімо тепер до розгляду висновків тих противників абсолютної ренти, які заперечують низьку органічну будову капіталу в рілльництві. До цієї категорії треба віднести Каутського і Суханова. «Дуже сумнівно, — заявляє Каутський, — щоб інтенсивне сільське господарство тепер органічною будовою капіталу все ще стояло нижче за пересічний рівень. При обчисленні зиску треба, проте, брати до уваги і час обігу капіталу. В сільському господарстві обіг капіталу відбувається особливо повільно, через те, якщо швидкість обігу нижча за пересічну, може зникнути зиск, що впливає з інших джерел»³.

Швідник Суханов іде в цьому питанні ще далі Каутського; він наважується навіть доводити, що в рілльництві має місце «вища будова хліборобського капіталу проти пересічно - суспільної».

Немає сумніву, що в рілльництві так само, як і в промисловості, ми спостерігаємо зростання органічної будови капіталу. Проте завдяки особливостям капіталістичного рілльництва і насамперед завдяки наявності приватної власності на землю капіталістична промисловість далеко випереджає в своєму зростанні рілльництво, так що в міру розвитку капіталізму не тільки не зменшується від-

¹ Маслов, Аграрный вопрос в России, стор. 81.

² Ленин, т. XI, стор. 397 — 398.

³ Каутский, Аграрный вопрос, стор. 53.

міна в органічній будові капіталу між промисловістю і рільництвом, але вона дедалі більше зростає.

І, розуміється, порівняно повільніший обіг капіталу в рільництві не може звібрати надлишку додаткової вартості, що створюється в рільництві через нижчу будову капіталу. Та й сама повільність обігу зв'язана з відсталістю рільництва.

Зовсім не випадково буржуазні економісти й ревізіоністи всіх гатунків спрямовують стільки ударів проти Марксової теорії земельної ренти й зокрема проти абсолютної земельної ренти. Відносячи диференційну ренту до законів природи і зовсім заперечуючи абсолютну ренту, апологети поміщицько - капіталістичного рільництва стараються затушувати одну з найважливіших суперечностей капіталізму і теоретично обґрунтувати свою буржуазно - класову політику в аграрному питанні.

Наприкінці треба ще раз нагадати, що, розглядаючи різні види земельної ренти, ми мали весь час на оці головне ренту з земель, зайнятих сільськогосподарським виробництвом. Проте це не значить, що тільки ці землі можуть давати земельну ренту.

Земельну ренту платить не тільки капіталіст, що займається сільським господарством, а й промисловець, а також і торговець, банкір тощо, оскільки всі вони потребують певної території для організації своїх підприємств.

Земля ховає в своїх надрах поклади залізної руди, кам'яного вугілля, нафти, золота та інших мінеральних багатств, що на даній стадії розвитку техніки є основою для існування й розвитку капіталістичної промисловості.

У зв'язку з переможним поступом електричної техніки чимраз більшого значення набирає проблема так званого «білого вугілля», тобто використання для збудування електричних станцій енергії водоспадів, річок тощо.

Земля з усіма її багатствами — як тими, що заховані в глибинах землі, так і тими, що є на її поверхні, — є для їхніх власників джерело ренти, що часто доходить величезних розмірів, значно більших, ніж у сільському господарстві.

§ 163. Земельна рента і ціна сільськогосподарського продукту. Монопольна рента.

Ми вже відзначали вище особливість процесу утворення цін на продукти сільського господарства, яка полягає в тому, що ці ціни через обмеженість землі визначаються не пересічними витратами виробництва, а витратами виробництва на гірших землях. Далі ми відзначали також, що в наслідок приватної власності на землю переливання капіталу з промисловості в сільське господарство надзвичайно утруднене. Через це надлишок додаткової вартості, створюваний робітниками в рільництві, в зв'язку з низькою будовою капіталу, не перерозподіляється між капіталістами всіх галузей, а припадає у вигляді абсолютної ренти хліборобові. Це приводить до того, що продукти сільського господарства продаються не за ціну виробництва, а за вартість.

Цими двома обставинами й зумовлюються особливості утворення ціни на продукти сільського господарства. Тим то можна сказати, *що ціна продуктів сільського господарства визначається витратами виробництва на гіршій з оброблюваних ділянок землі плюс пересічний зиск і плюс ще абсолютна рента.*

Коли б була скасована приватна власність на землю і земля перейшла б у розпорядження капіталістичної держави, то перешкоди до вільного переливання капіталів у сільське господарство відпали б і додаткова вартість сільськогосподарських робітників пішла б у спільний казан для розподілу між усіма капіталістами нарівні з додатковою вартістю інших галузей капіталістичного господарства. Тоді в ціну продуктів сільського господарства, крім витрат виробництва, визначуваних умовами виробництва гірших земельних ділянок, входив би тільки пересічний зиск (без абсолютної ренти).

Таким чином *абсолютна рента удорожчує ціну сільськогосподарських продуктів.*

Від абсолютної земельної ренти треба відрізнити *монопольну* ренту. Джерелом абсолютної ренти є надлишок додаткової вартості над пересічним зиском, що створюється в рільництві. Значить, абсолютна рента є різниця між ціною виробництва і вартістю, визначуваною затратами праці на гіршій ділянці землі.

Але може створитися й таке становище, коли риночна ціна на продукти сільського господарства буде перевищувати не тільки ціну виробництва, а й риночну вартість цих продуктів. Це буває тоді, коли через якінебудь умови створюється *монопольне* становище для даної групи сільськогосподарських товарів.

«Виноградник, — говорить Маркс, — що виробляє вино зовсім виняткової якості, вино, що взагалі може вироблятися тільки в порівняно невеликій кількості, дає монопольну ціну. В наслідок цієї монопольної ціни, надлишок якої над вартістю продукту визначається тільки багатством і смаком значних споживачів вина, винороб міг би реалізувати значний додатковий зиск. Цей додатковий зиск, що випливає в даному разі з монопольної ціни, перетворюється в ренту і дістається в цій формі земельному власникові в силу його титулу на цю ділянку землі, наділену особливими властивостями. Отже, тут ренту створює монопольна ціна»¹.

Отже монопольну ренту ми маємо в тому разі, коли сільськогосподарські товари через монопольне становище продаються не за ціни, відповідні їхній риночній вартості, а за ціни, що перевищують цю вартість, і коли цей надлишок ціни над риночною вартістю присвоюється землевласником через приватну власність на землю.

Через те не прав Богданов, коли він абсолютну ренту зводить до монопольної. «Рента з підприємств, що користуються найгіршими природними умовами, залежить тільки від монопольної позиції власників землі, що беруть собі частину додаткової вартості за просту можливість застосування капіталу

¹ Маркс, Капітал, т. III, стор. 729, 1931 р.

на їхній землі. Це і є абсолютна рента»¹. Монополія приватної власності на землю є причина того, що створений у рільництві надлишок додаткової вартості перетворюється в абсолютну ренту. Проте, щоб перетворитися в абсолютну ренту, цей надлишок повинен бути створений працею робітників. Він і створюється в рільництві.

На неправильній позиції стоїть і проф. Любимов, що заперечує взагалі монопольну ренту.

Постава питання у Любимова дуже «оригінальна». «Вище ми *допустили*,— говорить він,— існування монопольної ренти. Тепер треба розглянути, з одного боку, чи відповідає це допущення реальній дійсності, з другого боку, чи потрібне воно для неї, чи пояснює воно якінебудь важливі сторони її».

І далі Любимов доводить, що допущення існування монопольної ренти не відповідає реальній дійсності і не потрібне для пояснення *якихнебудь важливих її сторін*.

Як на авторитет, що підпирає його позицію, проф. Любимов посиляється на Рікардо. Навіть більше, проф. Любимов і Маркса, що дав теорію монопольної ренти, старається перетворити в її противника, заявляючи, що сам Маркс «беззастережно висловлюється проти можливості монопольної хлібної ренти».

Спитати, для чого ж тоді проф. Любимов «вище допустив» існування монопольної ренти?

У Маркса ми маємо зовсім чіткі вказівки щодо існування монопольної ренти. Монопольна рента існує в реальній дійсності, а не тільки в уяві проф. Любимова. Вона дає підставу для пояснення ціни сільськогосподарських продуктів, попит на які більш чи менш *довгочасно* перевищує подання.

§ 164. Ціна землі.

Земля є один з найхідкіших «товарів» на капіталістичному ринку. Це пояснюється такими причинами. Володіння землею дає твердий і забезпечений дохід у вигляді земельної ренти. Земля потрібна як територія для будівництва промислових, торговельних та всяких інших підприємств. Земля потрібна для виробництва сільськогосподарських продуктів, попит на які чимраз більше зростає в міру розвитку капіталізму. Нарешті досі ще в багатьох країнах з володінням землею зв'язується цілий ряд переваг і привілеїв щодо виборчих прав тощо.

Як же визначається ціна землі при її купівлі й продажі?

Ми знаємо, що ціни товарів у капіталістичному суспільстві визначаються їхньою вартістю. А вартість товару визначається працею, затраченою на його виробництво. Але земля зовсім не подібна до інших товарів; адже на її виробництво не затрачується ніякої праці, а через те вона і не може мати вартості.

Щоб відповісти на поставлене запитання, погляньмо, з яких розрахунків виходить землевласник, коли признає ту чи ту ціну за ділянку землі, яку він продає. Землевласника земля інтересує насамперед як засіб без усякої праці з його боку присвоїти земельну ренту. Отже, визначаючи ціну продаваної землі, він насамперед виходить з того доходу, що вона йому дає.

Припустім, що щороку, віддаючи землю в оренду, землевласник дістає 500 крб. ренти. Природно, що він захоче, щоб і після продажу землі в нього зберігся той же дохід. За яку ж суму в такому разі він повинен продати свою ділянку? За таку суму, яка, будучи покла-

¹ Богданов и Степанов, Курс политэкономии, стор. 72.

дена в банк, щороку даватиме йому в вигляді процентів той же дохід, який раніш, до продажу своєї земельної ділянки, він діставав у вигляді ренти.

Якщо банк на вклади платить 5%, тобто на кожні 100 крб. 5 крб. на рік, то для того, щоб землевласник міг забезпечити собі щорічний дохід у 500 крб., він повинен продати свою землю за суму в стільки разів більшу, в скільки 500 крб. більші за 5 крб., тобто в 100 разів. Значить, якщо 5 крб. доходу дає сума в 100 крб., то 500 крб. дасть сума в 100 разів більша, тобто $100 \times 100 = 10000$ крб. За 10000 крб. і продасть землевласник свою землю.

Таким чином *ціна землі є капіталізована рента, тобто рента, перетворена в грошовий капітал, що дає дохід у вигляді процентів.* Це плата не за якунебудь реальну вартість, бо земля сама по собі не має вартості, а за саме *право діставати* в майбутньому дохід. Рівень ціни землі залежить від двох умов: 1) від висоти тієї земельної ренти, що вона дає землевласникові, і 2) від висоти того процента, що банк виплачує на вклади.

При цьому що вища земельна рента, то вища ціна землі, і, навпаки, що вищий рівень процента, то нижча ціна землі. І це цілком зрозуміло, бо що більшу земельну ренту дає землевласникові ділянка землі, яку він продає, то більшу ціну він за неї призначить при продажі, і, навпаки, що вищий рівень процента, то менша повинна бути та сума, яку повинен дістати землевласник, щоб забезпечити собі той же дохід, який він діставав у вигляді земельної ренти, коли був власником землі.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ.

Соціальне значення ренти і націоналізація землі.

§ 165. Зростання ренти в міру розвитку капіталізму.

Ми ознайомилися з суттю земельної ренти і її різними видами. Уже із сказаного можна зробити висновок про те, що земельна рента в умовах капіталізму відіграє дуже велику роль і дуже зачіпає інтереси різних класів капіталістичного суспільства. Тим то вивчення тенденцій розвитку земельної ренти набуває особливого значення й має великий інтерес.

Постараємося насамперед відповісти на запитання: в якому напрямі відбувається розвиток земельної ренти — в напрямі її зростання чи падіння? Розвиток капіталізму супроводиться зростанням попиту на продукцію сільського господарства. З одного боку, в дуже великій мірі зростає попит на сировину — бавовну, льон тощо — в наслідок розвитку капіталістичної промисловості, а з другого — збільшується попит на предмети споживання: хліб, масло тощо, в наслідок абсолютного зростання числа промислових робітників і людності взагалі. Цей чимраз більший попит на сільсько-

господарську продукцію в умовах існування приватної власності на землю приводить до зростання земельної ренти. *При цьому ростуть усі види земельної ренти.* Диференційна рента за родючістю зростає через те, що в міру збільшення попиту на продукти сільського господарства і зростання цін, що його супроводить, стає вигідно пускати в обробіток найгірші щодо родючості ділянки землі, які досі невикористовували. Ще більше зростає диференційна рента за місцезнаходженням. Ми вже відзначали, яку велику частку в вартості продуктів сільського господарства становлять видатки на транспорт. Віддалення має для рентабельності (вигідності) виробництва продуктів сільського господарства в багатьох випадках вирішальне значення. Багато з багатючих сільськогосподарських районів не можуть брати участі в торгівлі сільськогосподарськими продуктами на світовому ринку тільки через велике віддалення. І тут знов таки швидко ростущий попит на сільськогосподарську продукцію і зростання цін, що його супроводить, приводять до того, що й найбільш віддалені райони та країни починають брати участь у світовій торгівлі, бо при високій ціні стає вигідно приставляти продукти і з більш віддалених від ринку збуту місць. Щоправда, тенденції до зростання диференційної земельної ренти за місцезнаходженням у значній мірі протидіють розвиток шляхів сполучення і здешевлення транспортних видатків, що його супроводить, та все ж не в такій мірі, щоб припинити цю тенденцію. Треба тут також узяти до уваги те просто шалене зростання диференційної ренти за місцезнаходженням, що спостерігається по містах і взагалі в густо залюднених торговельно - промислових центрах.

Поряд із зростанням диференційної ренти I ще більше зростає диференційна рента II, що виникає в наслідок різниці в продуктивності додаткових затрат капіталу і безпосередньо зв'язана з розвитком техніки в сільському господарстві. Попит на сільськогосподарські продукти, що супроводиться зростанням цін, з одного боку, і обмеженість земельної площі — з другого, приводять до того, що додаткові вкладення капіталу на ділянках, які вже обробляються, чимраз збільшуються. Отже ми приходимо до того висновку, що *в міру розвитку капіталізму диференційна рента в усіх її видах має тенденцію до зростання.*

Як же стоїть справа з абсолютною рентою? Розвиток капіталізму супроводиться зростанням техніки в сільському господарстві і значить, підвищенням органічної будови капіталу в рільництві. Все це немов би говорить за те, що в міру розвитку капіталізму абсолютна рента повинна падати. Проте в даному разі має значення не так абсолютне зростання техніки в сільському господарстві, як відносне, тобто порівняно з зростанням техніки в промисловості. Вирішальне значення має питання: збільшується чи зменшується в міру розвитку капіталізму *різниця* в органічному складі капіталу між рільництвом і промисловістю? Абсолютна земельна рента могла б виявити тенденцію до зниження тільки в тому разі, коли б техніка в рільництві

зростала *швидше*, ніж техніка в капіталістичній промисловості. В дійсності ж ми спостерігаємо протилежне. Темп зростання техніки, а значить, і органічної будови капіталу в промисловості в міру розвитку капіталізму далеко перевищує темп зростання техніки в сільському господарстві. Щодо висоти органічної будови капіталу промисловість і сільське господарство мають тенденцію не до зближення, а, навпаки, до дальшого розходження, що знаменує собою неминучість дальшого *безупинного зростання абсолютної ренти*.

Отже зростання капіталізму супроводиться систематичним і неухильним зростанням земельної ренти в усіх її виглядах. Все це приводить до того, що та дань, яку платить капіталістичне суспільство класові землевласників, дедалі більше зростає і стає для нього чимраз тяжчою.

§ 166. Вплив земельної ренти на становище капіталістів і робітничого класу.

Як же позначається зростання земельної ренти на становищі різних класів капіталістичного суспільства?

Почнім насамперед з орендарів - капіталістів, що орендують землю у землевласників. Користуючися землею землевласника, ці капіталісти примушені віддати їм у вигляді ренти частину додаткової вартості. Таким чином існування приватної, власності на землю приводить до того, що фонд додаткової вартості, який розподіляється між різними групами капіталістів, зменшується на всю ту суму, яка у вигляді земельної ренти переходить до кишень землевласників. Далі, коли капіталісти вдаються до купівлі земель, їм доводиться затрачати на це дуже великі додаткові кошти понад той капітал, що вони затрачають на організацію самого виробництва на цій ділянці. І само собою зрозуміло, що чим більше коштів доводиться вкладати промисловим капіталістам у купівлю землі, тим менше цих коштів залишається для вкладання безпосередньо в саме виробництво.

Та мало цього: землевласник, продаючи землю, старається врахувати ще й можливе зростання ренти, в наслідок чого продажна ціна землі, а значить, і частина капіталу, що витягається від виробництва на купівлю земель, ще більше зростає. Таким чином ми приходимо до висновку, що існування земельної ренти зменшує фонд додаткової вартості, яка має розподілятися між капіталістами, і, подруге, зменшує фонд капіталів, що можуть бути використані безпосередньо в сільськогосподарському виробництві.

Та самим цим не вичерпується роль приватної власності на землю і земельної ренти для капіталістичного господарства. *Приватна власність — це одна з головних перешкод до розвитку продуктивних сил сільського господарства.* Прагнення капіталіста дістати надзиск, який то виникає, то зникає, штовхає його на шлях безперервних технічних удосконалень. У рільництві дії цього стимулу ставляться

обмежені границі, а в деяких випадках ця дія сходиться нанівень. Справді, орендар - капіталіст орендує землю у землевласника на певний строк, після якого земля знову повертається до землевласника. Коли протягом строку оренди земельна рента зростає, то надлишок за цей час іде в кишеню орендаря. Та зате, коли мине строк орендного договору, плодами цього зростання ренти скористається вже землевласник, який, складаючи новий договір, збільшить орендну плату. Поряд з багатьма іншими причинами земельна рента зростає також і в наслідок додаткових вкладень капіталу в землю. Очевидно, що орендар буде заінтересований тільки в таких вкладеннях капіталу, в таких технічних удосконаленнях, які порівняно швидко можуть дати результат, так щоб він (орендар) міг використати й по змозі цілком цей результат до закінчення строку оренди. Ось чому цілий ряд технічних удосконалень, що за інших умов могли б бути застосовані, не мають собі прикладання в капіталістичному сільському господарстві.

Досі ми говорили про ту шкоду, що її завдає приватна власність на землю капіталістам. Але ще більше від приватної власності на землю терплять робітники. Ми бачили, що абсолютна рента являє собою надлишок вартості сільськогосподарського продукту над його ціни виробництва. Приватна власність на землю й породжувана нею абсолютна земельна рента приводить до того, що ціни на продукти сільського господарства зростають. Зростання цін на продукти сільського господарства веде до підвищення вартості робочої сили. Але підвищення вартості робочої сили в умовах капіталізму зовсім не супроводиться відповідним підвищенням заробітної плати. Тим то земельна рента у величезній своїй частині є просто вивертання із заробітної плати робітників.

Закінчуючи з питанням про той вплив, який справляє земельна рента на становище різних класів капіталістичного суспільства, не можна не згадати про тих дрібних орендарів - селян, експлуатація яких землевласниками далеко виходить за рамки земельної ренти. Дрібний селянин, що орендує землю в поміщика, не тільки не намагається одержати «виск» як орендар - капіталіст, а ладен пожертвувати частиною своєї «заробітної плати», аби тільки дістати потрібний шматок землі. Тим то землевласник, здаючи землю цим дрібним орендарям - селянам, бере з них сім шкур і примушує їх платити у вигляді ренти левину частку їхнього трудового доходу.

§ 167. Рента і націоналізація землі.

Отже, існування приватної власності на землю в тій чи тій мірі зачіпає інтереси найрізніших класів і гальмує розвиток продуктивних сил капіталістичного суспільства.

Недивно, що навіть серед капіталістів є противники приватної власності на землю, що висувають у різних формах ідею націоналізації землі, передачі власності на землю до рук держави (при цьому вони мають на оці *буржуазну* державу).

Як же повинна відбитися націоналізація землі за капіталізму на різних видах земельної ренти? Існування диференційної ренти передбачає, поперше, наявність капіталістичних відносин і належність усієї землі приватним господарствам, подруге, обмеженість землі і різницю в продуктивності праці на різних земельних ділянках залежно від їх родючості та місцеположення. Націоналізація землі, розуміється, не може знищити обмеженості землі і тих природних відмін, що приводять до більшої продуктивності праці на кращих землях. Все це і при націоналізації землі зберігає своє значення. Не знищує також націоналізація землі і капіталістичних відносин у сільському господарстві. Навпаки, коли згадати про ті перешкоди, що їх ставить приватна власність на землю розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, то стане ясно, що скасування приватної власності на землю тільки звільнить розвиток капіталізму від зайвих пут. Оскільки число земель обмежене і оскільки доводиться обробляти й гірші ділянки, остільки й при націоналізації землі ціна сільськогосподарського продукту визначатиметься умовами виробництва на гірших ділянках, а кращі даватимуть певний надлишок проти пересічного зиску. Націоналізація землі в умовах капіталізму не знищує через те диференційної ренти. Наслідком націоналізації землі буде тільки те, що ця рента перейде до рук капіталістичної держави, яка так само, як свого часу землевласник, діставатиме диференційну ренту, віддаючи землю в оренду капіталістам і селянам.

Інакше стоятиме справа при націоналізації землі з абсолютною рентою. Фактором, що породжує абсолютну ренту, є приватна власність на землю, а її джерелом — надлишок додаткової вартості, створюваної у рільництві в наслідок нижчої органічної будови капіталу. Приватна власність на землю затримує вільний приплив капіталів у рільництво, в наслідок чого землевласник дістає змогу присвоїти собі в вигляді абсолютної земельної ренти цей надлишок. Націоналізація землі, скасовуючи приватну власність на землю, тим самим знищує цю перешкоду і *знищує таким чином абсолютну земельну ренту.*

Скасування приватної власності на землю може таким чином сприяти вільнішому розвитку капіталізму в сільському господарстві. Воно звільняє орендарів землі — капіталістів — від тієї частини орендної плати, що її вони змушені виплачувати землевласникам у вигляді абсолютної ренти. Воно звільняє для продуктивного вжитку ті капітали, що затрачуються на купівлю землі, приводить до зниження цін на продукти сільського господарства (бо в ціну цих продуктів абсолютна рента входить як надвишка до пересічного зиску) і тим самим знищує ті вивертання з заробітної плати робітників, що йдуть до кишень землевласників. Нарешті, воно знищує кабальні докапіталістичні форми експлуатації селян з боку поміщиків.

Ми допустилися б проте грубої помилки, коли б з цього зробили

висновок, що націоналізація землі неминуча за капіталізму. Націоналізація землі є такий захід, який повинен розчистити шлях до найбільш вільного й безперешкодного розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. А проте, не зважаючи на всі вигоди, що їх обіцяє капіталістичному суспільству скасування приватної власності на землю, капіталісти не відважуються на цей захід. Приватна земельна власність і далі процвітає в усіх капіталістичних країнах, і нема ніякої надії на те, щоб до соціалістичної революції, яка покликана знищити всяку власність на засоби виробництва, відбулося скасування приватної власності на землю. Цьому перешкоджають дві обставини: перша — та, що багато з капіталістів придбали власну землю і через те вже не заінтересовані в її націоналізації, і друга — страх знищенням приватної власності на землю похитнути взагалі принцип приватної власності на засоби виробництва, що являє собою фундамент капіталістичного суспільства.

Тільки диктатура пролетаріату, як ми це бачимо на прикладі СРСР, покликана здійснити націоналізацію землі, але вже не в інтересах капіталістичного розвитку, а в інтересах соціалізму.

§ 168. Диференційна та абсолютна рента і дрібне селянське рільництво.

Ми розглянули земельну ренту, що виникає в капіталістичному рільництві. До цього (§ 157) ми в загальних рисах розглянули докапіталістичні форми ренти. Тут ми маємо розглянути питання про ренту стосовно до простого товарного господарства дрібного рільництва.

Прості товари господарства дрібних селян, що володіють на правах приватної власності невеликими ділянками землі і живуть з продажу продуктів *своїї праці*, дуже поширені в сільському господарстві всіх капіталістичних країн.

В силу внутрішніх законів розвитку, властивих простому товаровому господарству, і під впливом капіталізму дрібне рільництво розвивається в капіталістичному напрямі: заможні селяни (їх небагато) перетворюються спочатку в куркулів, а потім у середніх і великих капіталістів, а маси селянства — у вільних від землі й засобів виробництва пролетарів.

Дрібне просте товарове селянське господарство відрізняється від кріпосного тим, що сам виробник — у даному разі селянин — є вільний власник і землі і засобів виробництва. Ця обставина, з другого боку, відрізняє селянина від робітника, який хоч також особисто вільний, та не має засобів виробництва і через те змушений продавати свою робочу силу капіталістові. Природно постає запитання, в якій мірі встановлені нами закони капіталістичної земельної ренти стосуються до дрібного самостійного селянського господарства.

Почнімо з диференційної ренти, що є частина надлишкової додаткової вартості, яку створюють сільськогосподарські робітники в наслідок різниці у продуктивності праці на земельних ділянках різної родючості та місцеположення і яка припадає землевласникові.

Якщо взяти господарство *куркуля*, то до нього цілком стосується все сказане про диференційну ренту в умовах капіталістичного рільництва. Куди складніше стоїть справа з питанням про ренту щодо середняцької групи селянства. Селянин - середняк в умовах капіталізму може за певних сприятливих обставин реалізувати надлишок, що виникає в наслідок більшої продуктивності його праці на кращих ділянках землі. Але ясно, звичайно, що оскільки в середняцькому господарстві нема капіталістичних відносин, остільки тут не можна говорити про диференційну ренту в капіталістичному розумінні слова — тут можна говорити про надлишковий дохід, що буває на кращих землях і що припадає самому селянинові як виробникові товару. А проте, оскільки реалізація цього доходу зв'язана з приватною власністю на засоби виробництва і відбувається в умовах панування капіталістичних відносин, остільки на цьому доході є певний *капіталістичний відбиток*.

Хоч природа селянського доходу по суті інша, ніж капіталістичного, але в умовах панування капіталістичного способу виробництва селянинові доводиться перефарбовувати ціну свого продукту під капіталістичний колір, доводиться розкласти умовно цю ціну на «заробітну плату», яку він платить немов би собі як робітникові, на «норму зиску», яку він платить собі як власникові знарядь виробництва («капіталістові») і «земельну ренту», яку він платить собі як землевласникові.

Таке перенесення категорій чисто капіталістичного господарства на дрібне селянське господарство можна вважати *до певної міри за правильне*, поперше, через те, що самостійний селянин може присвоїти собі продукт своєї праці тільки в наслідок того, що він є *власник засобів виробництва*, які в умовах капіталізму набирають *форми капіталу*. Подруге, оскільки селянин виробляє свій продукт як товар, остільки він залежить від ціни цього товару, а в умовах капіталізму ціна товару залежить не тільки від його власної вартості, а і від *загальної норми зиску*, — таким чином селянин, реалізуючи на ринку продукт своєї праці, підпадає під загальний вплив законів капіталістичного господарства, хоч виробив він його й не капіталістичним способом; потретє, нарешті, той надлишок вартості, який селянин дістає в наслідок більшої продуктивності праці на кращих ділянках, він може в умовах капіталістичного способу виробництва присвоїти не стільки в силу того, що він обробляє землю своєю працею, скільки через те, що він є її власник.

Але природа селянина - середняка двоїста. З одного боку, він є власник землі й засобів виробництва і з цього погляду немов би уподібнюється капіталістові, а з другого — він підпадає в умовах

капіталізму під найрізноманітнішу експлуатацію з боку банкірів, торгівців, куркулів тощо, що деруть з нього проценти, бариші й т. д. Все це приводить до того, що селянинові тільки як виняток удасться присвоїти собі той диференційний дохід, що є наслідком більшої продуктивності його праці на кращих землях. Як правило, в різних формах його присвоюють різні капіталісти.

Погляньмо тепер, чи стосується до середняцького селянського господарства абсолютна рента.

Нам відомо, що абсолютна рента є частина додаткової вартості, створюваної в капіталістичному рільництві завдяки низькому органічному складові капіталу і присвоюваної землевласником через приватну власність на землю.

Дрібний землевласник прагне не діставати зиск або абсолютну ренту, а задовольняти потреби свої і своєї сім'ї, при чому самий рівень цих потреб часто спускається так низько, що наближається до того фізіологічного мінімуму, який ставить його на межу вироблення й голодної смерті.

«Границею експлуатації (землі) для парцелярного (тобто, дрібного. — *І. Л. і К. О.*) селянина, — говорить Маркс, — не є ні пересічний зиск на капітал, з одного боку, оскільки сам він є дрібний капіталіст, ні потреба ренти, з другого боку, оскільки він сам є земельний власник. Абсолютною границею для нього, як для дрібного капіталіста, є тільки заробітна плата, яку він, відрахувавши власні витрати, виплачує сам собі. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він оброблятиме свою землю, при чому він часто спускається до фізичного мінімуму заробітної плати».¹ Ось чому категорія абсолютної ренти не стосується до господарства дрібного землевласника - середняка.

§ 169. Питання про ренту в СРСР.

Коли б націоналізація землі могла бути проведена в умовах капіталізму, вона привела б до ліквідації абсолютної ренти й тим самим розчистила б шлях для швидшого розвитку капіталізму в сільському господарстві; диференційна ж рента стала б надходити до рук буржуазної держави.

Але буржуазії, що придбала землю і що більше огню боїться націоналізацією землі похитнути взагалі принцип приватної власності на засоби виробництва, цей, надзвичайно прогресивний, захід не до снаги.

Пролетарська революція, що перемогла в Росії, здійснила націоналізацію землі. Націоналізація землі в умовах диктатури пролетаріату має принципіально інший характер. Вона тут є соціалістичним заходом, тобто таким, що розчищає шлях для соціалістичного перебудовування сільського господарства. Наочний доказ тому дає практика соціалістичної реконструкції сільського господарства в СРСР.

¹ Маркс, Капітал, т. III, стор. 757, 1931 р.

Величезне значення націоналізації землі полягає насамперед в ліквідації абсолютної земельної ренти. Абсолютна земельна рента пердбачає, як каже Ленін, наявність «капіталістичного рільництва, обмеженого некапіталістичною приватною власністю на землю». Націоналізація землі в умовах капіталізму привела б до того, що надлишок додаткової вартості, який раніш прибирав форми абсолютної ренти, пішов би в спільний казан для вирівнювання зиску капіталістів за пересічною нормою. Таким чином націоналізація землі за капіталізму не тільки не зачіпає основ капіталістичного рільництва, а, навпаки, розчищає шлях для його посиленого розвитку.

Інша справа в СРСР. В СРСР ліквідацію приватної власності на землю, передачу власності на землю до рук пролетарської держави проведено разом з експропріацією поміщиків і капіталістів і передачею засобів виробництва до рук пролетаріату, організованого в державу.

За цих умов націоналізація землі є могутнє знаряддя соціалістичного перероблення сільського господарства й боротьби з капіталістичними елементами. Так, насамперед націоналізація землі в СРСР визволила селян від величезної дані на 400 млн. крб., яку вони виплачували щороку поміщикам у формі орендної плати за землю.

Націоналізація землі в СРСР полегшує основній масі селянства вступ на шлях колективізації. «Справді, що прив'язувало, прив'язує й буде ще прив'язувати дрібного селянина в Західній Європі до його дрібного товарового господарства? Насамперед і головне наявність свого власного шматка землі, наявність приватної власності на землю. Він збирав гроші роками для того, щоб купити шматок землі, він його купив і, зрозуміло, він не хоче з ним розлучитися, волюючи зазнавати всіх і всяких обмежень, волюючи здичавіти, аби тільки відстояти свій шматок землі — основу його індивідуального господарства. Чи можна сказати, що цей фактор у такому його вигляді продовжує діяти й у нас, в умовах радянських порядків? Ні, не можна сказати. Не можна сказати, бо у нас нема приватної власності на землю. І саме через те, що у нас нема приватної власності на землю, у нас нема й тієї рабської прив'язаності селянина до землі, що є на Заході. А цей факт не може не полегшувати переходу дрібного селянського господарства на рейки колгоспів».¹

Націоналізація землі, зламавши перегородки, поставлені приватною власністю на землю, знищила перешкоди для організації найбільших сільськогосподарських підприємств — радгоспів - велетнів.

«Там, у капіталістів, не можна організувати велику зернову фабрику, не закупивши цілий ряд земельних ділянок або не платячи абсолютної земельної ренти, що не може не обтяжувати виробництво колосальними видатками, бо там існує приватна власність на землю. У нас, навпаки, не існує ні абсолютної земельної ренти, ні купівлі-

¹ Сталин, Вопросы ленинизма, стор. 447 — 448. Всюди цитується за 9 вид.

продажу земельних ділянок, що не може не створювати сприятливих умов для розвитку великого зернового господарства, бо у нас нема приватної власності на землю».¹

Всяке капіталістичне сільськогосподарське підприємство ставить своїм завданням одержувати не менш як пересічний зиск. Тим то капіталісти не стануть організовувати великого сільськогосподарського підприємства, коли воно не дасть їм мінімуму пересічного зиску, а по змозі будуть старатися дістати максимум зиску.

«У нас, навпаки, великі зернові господарства, що є разом з тим державні господарства, не потребують для свого розвитку ні максимуму зиску, ні пересічної норми зиску, а можуть обмежуватися мінімумом зиску, а іноді обходяться й без усякого зиску, що знов таки створює сприятливі умови для розвитку великого зернового господарства».²

Величезні переваги тут дає радянська система господарства, де не погоня за зиском є рушійний мотив і визначальна мета. Тов. Сталін на січевому пленумі ЦК і ЦКК партії якнайблисучіше показав це, зачепивши питання про рентабельність наших радгоспів і колгоспів. Тільки відверті вороги радянської влади, що міркують про колгоспи й радгоспи з капіталістичного погляду, можуть доводити, що коли колгоспи й радгоспи не дають зиску, то їх треба розпустити. Ці люди, що міркують як крамарі, ніколи не зрозуміють, що знищення капіталізму й капіталістичних мотивів виробництва забезпечує нашому господарству найсприятливіші умови для розвитку великого сільськогосподарського виробництва на усуспільнених засадах.

Ми далеко не вичерпали всіх тих величезних переваг, що дає радянська система господарства, але й сказаного досить для того, щоб прийти до висновку, що націоналізація землі й ряд інших моментів в умовах пролетарської диктатури забезпечують перетворення нашої країни в країну найбільшого в світі соціалістичного рільництва, в країну колгоспів, радгоспів, МТС тощо.

Цілком ясно, що говорити за існування абсолютної ренти в радянських умовах неможливо. Як же стоїть справа з диференційною рентою?

Земельна рента — явище історичне. «Для п. Родбертуса, — пише Маркс, — земельна рента випливає з вічної природи, принаймні, капіталістичного виробництва в наслідок славленої «вартості матеріалу». Для мене вона випливає з історичної відміни в органічних складових частинах капіталу, — відміни, яка почасти вирівнюється, а з розвитком рільництва може навіть і зовсім зникнути. Звичайно, при цьому *відміна*, що є результат різниці в природній родючості ґрунту, лишається навіть у тому разі, коли б відпала абсолютна рента. Але цілком лишаючи осторонь можливе вирів-

¹ Сталін, Вопросы ленинизма, стор. 438.

² Там же, стор. 438 — 439.

нення природних відмін, ця диференційна рента зв'язана з регулюванням риночної ціни і, *значить, відповідає разом з ціною і капіталістичним виробництвом* (підкреслення наше. — *І. Л. і К. О.*). Лишалося б тільки те, що суспільна праця обробляла б ґрунт з різною родючістю, при чому, не зважаючи на відміну в затраченій праці, вона могла б стати продуктивніша на всіх ґрунтах. Але в такому разі та кількість праці, якої вартий продукт гіршого ґрунту, не справляла б такого впливу, який вона справляє за буржуазного ладу, а саме, що й продукт кращого ґрунту повинен оплачуватися більшою кількістю праці. Швидше збережена на ґрунті IV праця була б використана для поліпшення ґрунту III, збережена ґрунтом III — для поліпшення ґрунту II, а збережена щодо ґрунту II — для поліпшення ґрунту I; отже весь капітал, що його забирають землевласники, служив би для вирівнювання праці на різних ґрунтах і для зменшення праці, взагалі затрачуваної на рільництво».¹

Звідси виходить, що категорія диференційної ренти (як і абсолютної) не стосується до радянської економіки. Диференційна рента, як говорить Маркс, відповідає разом з капіталістичним виробництвом. Може виникнути питання такого порядку: в нашому господарстві існує ще неусуспільнений сектор — одноосібні селянські господарства — і навіть рештки капіталістичних відносин у рільництві, куркульські господарства, що ще залишилися; чи не має диференційна рента тут місця для свого існування? Чи не має вона місця в індивідуальній частині господарства колгоспника? Розв'язуючи ці питання, не треба випускати з ока, що рента є не просто дохід з землі, що не всякий дохід з землі є рента.

Щодо індивідуальної частини господарства колгоспника, то там не може бути ніякої диференційної ренти, яка припускає відносини капіталістичної експлуатації. Перевага щодо родючості або місцеположення тієї чи тієї садиби або городу, що перебуває в індивідуальному користуванні, може привести тільки до деяких відмін в їх трудовому доході, але це нічого спільного не має з диференційною рентою, яка є капіталістична категорія.

Те ж саме треба сказати й про бідняцько - середняцьке господарство селянина - одноосібника.

Як же розв'язується питання про диференційну ренту стосовно до ще незліквідованих капіталістичних елементів у сільському господарстві?

Проф. Любімов боронить погляд, що оскільки в куркульському господарстві існує експлуатація, остільки в ньому є диференційна рента. Проф. Любімов бачить диференційну земельну ренту всюди, де тільки є експлуатація. Маркс і Ленін зв'язували наявність диференційної ренти з специфічно капіталістичною експлуатацією, з умовами панування капіталістичного способу виробництва. Маркс

¹ Маркс, Теории прибавочной стоимости, т. I, ч. 1, Соцэкгиз, 1931 р., стор. 87 — 188.

спеціально підкреслював, що там, де «капітал не підкорив собі суспільну працю, там нема ренти в сучасному значенні цього слова».

Звідси виходить, що самого факту експлуатації ще недосить для виникнення диференційної ренти.

Про ренту в сучасному значенні цього слова не може бути мови навіть у тому разі, коли капітал підкорив собі працю «тільки подекуди» (Маркс). Тільки в умовах панування капіталу над суспільною працею може утворитися рента. Чому так ставить питання Маркс? Тому, що диференційна рента передбачає специфічно капіталістичний спосіб регулювання цін виробництва на продукти сільського господарства продуктивністю праці на гірших землях, а це можливо там, де капітал панує «не подекуди», а в усьому господарстві в цілому.

Про підкорення суспільної праці капіталові в нашій країні, розуміється, не може бути й мови. Не може бути й мови про вільний розвиток у нас куркульського господарства.

Куркуля затиснуто в його діях важелями радянської системи господарства. Щоправда, він усіма способами викручується, щоб обминути ті перепони, які ставить йому на шляху пролетарська диктатура: зриває ціни, спекулює тощо, але було б дуже спрощено вважати «дохід» від спекуляції за зиск або ренту.

Недаром, коли т. Бухарін в «Економіке переходного періода» написав, що «в тій мірі, в якій існує ще «вільний ринок», є спекуляція і т. д. — існує *спекулятивний барин*, закони руху якого визначаються інакше, ніж у нормально капіталістичній системі», то Ленін схвалив це місце зауваженням «вірно».¹

Доля куркульських господарств в СРСР визначається економічною політикою пролетарської диктатури, яка ставить своїм завданням на перших етапах обмеження й витискання куркульських елементів, а на сучасному етапі — їх ліквідацію на базі суцільної колективізації.

Отже, ми приходимо до висновку, що в радянському господарстві ми не маємо ні абсолютної, ні диференційної ренти, що дає нам величезну перевагу в справі побудування соціалізму в нашій країні.

А проте в нашій літературі ряд товаришів, наприклад, Шанін, Берзтис та деякі інші боронили той погляд, що в нас існує як диференційна, так і абсолютна рента. Аналогічну позицію в питанні про абсолютну ренту посідав Розен аль.

Коріння цих найгрубіших помилок тт. Берзтиса й Шаніна (яких вони тепер зреклися) полягає в тому, що абсолютну й диференційну ренту, ці категорії, що ховають за собою певні капіталістичні виробничі відносини, вони розглядають як надісторичні категорії, властиві всім способам виробництва, не зважаючи на безпосередні вказівки Маркса, що там, де ще нема капіталу, взагалі не може бути мови про ренту в сучасному значенні слова. У даному разі Берзтис і Шанін збилися на шлях вульгарної буржуазної політич. і екон. ідеології, що згадується до порожніх абстракцій, які можна прикласти до виробництва взагалі і які не допомагають зрозуміти конкретний розвиток капіталістичного рільництва.

¹ «Ленинский сборник» XI, стор. 389.

Капіталістичні елементи, що ліквідуються в Радянському Союзі, і їхні ідеологи в особі Кондратьєвих та інших шкідників усіма способами старалися підірвати принцип націоналізації землі в СРСР, виступаючи за запровадження купівлі - продажу землі, обстоюючи необмежену оренду, теорію невтручання пролетарської держави в земельні відносини. Переносячи на сільське господарство СРСР закони капіталістичного рільництва, вони виставляли всякі проєкти «рентного обкладання» землі, залежно тільки від якості землі, рівного для всіх верств села.

Троцькісти теж стояли на тому погляді, що й за наших умов існує рента, і підтримували проєкти «рентного обкладання».

Праві опортуністи підтримували пропозицію про свободу куркульської оренди, розвиток хутірського та відрубного землекористування тощо.

Наша партія, стоячи на позиціях марксизму - лєнізму, провадила й провадить непримиренну боротьбу з шкідницькими, троцькістськими, право - і «ліво» - опортуністичними теоріями в аграрному питанні і в наслідок цієї боротьби добила всесвітньо - історичних успіхів у справі соціалістичної реконструкції сільського господарства.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві.

§ 170. Відсталість капіталістичного сільського господарства (протилежність між містом і селом).

Існування приватної власності на землю приводить до того, що землевласники обкладають у вигляді ренти своєрідним податком сільськогосподарське виробництво. Наявність приватної земельної власності викликає потребу витрачати чималі кошти на купівлю земель і тим самим відтягає ці кошти від продуктивного вжитку. Далі, приватна власність просто гальмує розвиток продуктивних сил, вбиваючи в орендаря стимул до розвитку техніки на орендованій землі, або штовхає його на шлях максимально швидкої експлуатації цієї землі аж до цілковитого її виснаження. Приватна власність гальмує концентрацію виробництва тим, що ставить перешкоди поширенню земельної площі за межі володіння даного землевласника. Концентрація виробництва в рільництві неминуче зв'язана з поширенням земельної площі. Вона вимагає суцільної території і буває дуже утруднена, а то й зовсім стає неможливою, коли земля лежить в різних місцях впереміжку з землями, належними іншим власникам. Не всякий власник, землю якого якраз треба було б приєднати до території даного сільськогосподарського підприємства, що розширяє своє виробництво, згодиться її продати.

Та ж приватна власність на землю допомагає (особливо у відсталих країнах) збереженню напівкріпосницьких форм експлуатації селянства. Поміщикам - землевласникам нема великої радії дбати за розвиток техніки, раз він дістає колосальні доходи від обкладання селянства, у якого він забирає часто не тільки весь додатковий продукт, а й частину необхідного.

Нарешті, великі поміщики, власники великих маєтків, латифундій, сами заінтересовані зберігати дрібне, карликове рільництво, яке є для них постачальником дешевої робочої сили.

«... В межах капіталістичного способу виробництва, — говорив Ленін, — не можна сподіватися на цілковите витиснення дрібного виробництва в рільництві, бо сами капіталісти й аграрії намагаються відродити його, коли зруйнування селянства зайшло за надто далеко».¹

Як відомо, в умовах капіталізму машина запроваджується тільки в тому разі, коли вона дешевша за ту кількість робочої сили, яку вона заміняє. Сільське господарство якраз користується найдешевшою робочою силою, і це також дуже утрудняє застосування машини в сільському господарстві.

Все це приводить до того, що в капіталістичному сільському господарстві розвиток продуктивних сил відбувається повільнішим темпом, і дрібне виробництво виявляє себе куди живучішим, ніж у капіталістичній промисловості. В цілому сільське господарство за капіталізму в своєму розвитку відстає від зростання капіталістичної промисловості. Між промисловістю й сільським господарством, між містом і селом існує глибока протилежність, яка в міру розвитку капіталізму дедалі більше загострюється.

Виникнення протилежності між містом і селом своїм корінням заходить у докапіталістичні способи виробництва. «Протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного побуту до державного життя, від місцевості до нації, і тягнеться через усю історію цивілізації до нашого часу».²

А проте свого цілковитого розвитку протилежність між містом і селом доходить в епоху капіталізму.

Тоді як у капіталістичній промисловості техніка встигла зробити чудеса, в сільському господарстві вона стоїть ще на порівняно низькому рівні.

«Прінгсгейм, — говорить Ленін, — робить дуже вірно, на наш погляд, зауваження, що сучасне рільництво — загальним рівнем його техніки, та, мабуть, і економіки — ближче підходить до тієї стадії розвитку промисловості, яку Маркс назвав «мануфактурою». Перевага ручної праці й простої кооперації, спорадичне вживання машин, дрібні порівняно розміри виробництва... — усі ці ознаки справді говорять за те, що рільництво ще не досягло щабля справжньої «великої машинної індустрії», в Марксовому розумінні. У рільництві ще нема «системи машин», зв'язаних в один виробний механізм».³

«Буржуазія, — говориться в «Комуністичному маніфесті», — підбила село під панування міста. Вона створила величезні міста, вона високою мірою збільшила число міської людності проти сіль-

¹ Ленін, т. II, стор. 453.

² «Архив Маркса и Энгельса», т. I, стор. 234.

³ Ленін, т. IV, стор. 207.

ської... І подібно до того, як вона зробила село залежним від міста, вона поставила варварські і напівварварські країни в залежність від країн цивілізованих, народи селянські — від буржуазних народів, Схід — від Заходу».¹

Експлуатацію села містом треба розуміти як експлуатацію буржуазією багатомільйонного селянства, робітників і трудящих відсталих країн і колоній. Ця експлуатація відбувається в формі торговельного посередництва, лихварства, через податковий тягар, через нееквівалентний обмін продуктів промисловості на продукти сільського господарства, через різні форми напівкріпосницької експлуатації, відріток і т. д. Вона сприяє в свою чергу збереженню найвідсталіших форм експлуатації робітників як у місті, так і особливо на селі.

Протилежність між містом і селом неминує тягнути за собою культурну відсталість села, так званий «ідіотизм сільського життя». «У місті ми маємо перед собою факт концентрації людності, знарядь виробництва, капіталу, насолод, потреб, тим часом як на селі ми спостерігаємо діаметрально протилежний факт ізольованості й відокремленості».²

Чимраз більше загострення протилежності між містом і селом за капіталізму дуже б'є по робітничому класу. Воно руйнує фізичне здоров'я міських робітників і інтелектуальне життя сільських.

З особливою силою протилежність між містом і селом загострюється в період імперіалізму, цієї останньої стадії капіталізму. У загостренні протилежності між містом і селом виявляється загострення основної суперечності капіталізму — суперечності між ростущим усуспільненням виробництва і приватнокапіталістичним присвоєнням. Приватна власність на засоби виробництва, і в тому числі на землю, і присвоєння капіталістами та поміщиками чимраз більшої маси продуктів суспільної праці, що впливає звідси, дедалі більше стають несполучні з розвитком продуктивних сил. Це з винятковою силою виявляється в сучасній економічній і світовій аграрній кризі і взагалі в сучасному стані сільського господарства в капіталістичних країнах.

«При піднесенні сільського господарства в СРСР, — говорить в резолюції січневого пленуму ЦК і ЦКК партії в питанні про ростуще піднесення сільського господарства в СРСР і про занепад сільського господарства в капіталістичних країнах, — у капіталістичних країнах має місце за останні 3 — 4 роки жорстока криза й катастрофічне падіння виробництва в сільському господарстві.

Зменшено засівні площі хліба на 8 — 10%, бавовни, наприклад, в Америці, більше ніж на 15%, цукрових буряків, наприклад, у Німеччині й Чехо-Словаччині, на 22 — 30%, льону, наприклад, у Литві й Латвії, на 25 — 30%.

¹ Маркс и Энгельс, Коммунистический манифест, стор. 21, Партиздат, 1932.

² «Архив Маркса и Энгельса», т. I, стор. 234.

Дуже скорочується виробництво й збут сільськогосподарських машин: в ПАСШ — на 83% проти 1929 р., в Німеччині — на 72% проти 1928/29 р., в Польщі — майже зовсім припинено виробництво сільськогосподарських машин.

Прискорено зростає зруйнування селянських і фермерських господарств, їх заборгованість і продаж їхнього майна з молотка. Розпродано селянських господарств, за офіціальними даними, в ПАСШ 1929 р. 45 тис., 1932 р. — 150 тис.; у Німеччині 1928 р. — 10 тис., 1931 р. — 18 тис. господарств.

Такий підсумок розвитку сільського господарства в капіталістичних країнах».¹

Тільки пролетарська революція здатна остаточно знищити капіталізм з усіма його суперечностями і в тому числі суперечністю між містом і селом.

§ 171. Розвиток капіталізму і концентрація виробництва й капіталу в рільництві.

Ревізіоністи й сучасні соціал-фашисти всіма способами стараються довести, що в рільництві неприйнятні закони концентрації й централізації капіталу, що дрібне селянське господарство має навіть переваги проти великого.

На їхню думку, в рільництві не можуть бути використані з достатньою продуктивністю машини, бо їх вживання натрапляє на ряд природних перешкод. Ревізіоністи й соціал-фашисти осівують особисту заінтересованість селянина як дрібного власника, його старанність, працездатність і т. д. Вони приходять до висновку про стійкість дрібного рільництва в умовах капіталізму.

Ленін, обстоюючи й розвиваючи Марксове вчення про шляхи розвитку капіталізму в рільництві, доводив, що капіталізм у різних формах, але неухильно прокладає собі шлях не тільки в промисловості, а й у рільництві. Дані про різні капіталістичні країни безперечно доводять, що і в рільництві велике виробництво має ряд переваг проти дрібного господарства.

Так, велике виробництво в сільському господарстві забезпечує куди в більшій мірі, ніж дрібне, економію на витратах виробництва. Візьмім 10 дрібних господарств і одно велике, рівне земельною площею і вкладеним у нього капіталом цим 10 дрібним, і порівняймо витрати виробництва того й того. Почнім з земельної площі. Велике господарство зекономить культурну площу тих меж, що відокремлюють земельні ділянки, належні 10 різним господарствам. А з більшою кількістю меж і доріг зв'язана не тільки втрата культурної площі, а й зйва втрата насіння. Більшої економії може велике господарство добитися також на всяких господарських

¹ Резолюція об'єднаного пленума ЦК и ЦКК в январе 1933 р., стор. 12, Партиздат, 1933 р.

будівлях. Там, де 10 дрібних господарств повинні збудувати 10 будинків для житла, 10 сараїв, 10 стаєнь тощо, — там одно велике господарство може обійтися одним великим будинком, одним сараєм, однією стайнею. А збудувати один великий будинок, сарай, стайню буде куди дешевше, ніж збудувати 10 окремих будівель. Крім того, чимала економія буде й при експлуатації цих будівель. Всяк знає з повсякденної життєвої практики, що на опалення, освітлення тощо однієї великої будівлі піде куди менше дров, гасу й т. д., ніж для 10 дрібних.

Те ж саме треба сказати й про використання мертвого й живого реманенту. Велике господарство може обійтися меншою кількістю плугів, борін, возів, молотарок, коней і т. д., ніж 10 дрібних господарств, бо в більшому господарстві те ж саме знаряддя виробництва може бути використане повніше.

Великою перевагою великого рільництва проти дрібного є можливість вживати досконаліших машин. Дрібному виробництву машини майже недоступні, поперше, через те, що на придбання їх потрібно чимало коштів, чого звичайно не має дрібний землевласник, подруге, через те, що найпотужніші машини тільки в тому разі можуть давати вигоду, коли розміри господарства дозволяють повніше їх використати. Звідси стає ясно, що всіма благами новітніх досягнень у царині сільськогосподарської техніки цілком можуть користатися тільки великі підприємства.

Велике підприємство може куди раціональніше використати робочу силу. Робітників у великому підприємстві куди більше, ніж у дрібному, через те тут можливий розподіл праці між ними.

Велике виробництво має змогу користатися найбільш кваліфікованою робочою силою в особі сільськогосподарських техніків, агрономів і т. д., що зовсім не під силу дрібному господарству. Тим часом керівництво освіченого агронома може в належній мірі забезпечити раціональну поставу справи за останнім словом науки й техніки. Для того, щоб утримання висококваліфікованого агронома себе окупало, треба, щоб розміри господарства дозволяли використовувати його сили цілком. Це можливо тільки у великому господарстві, при чому сами розміри господарства, при яких можна цілком використовувати агрономів, змінюються залежно від характеру культури.

Не менші переваги має велике сільськогосподарське виробництво в царині торгівлі й кредиту. Дрібний землевласник змушений продавати товар дрібними партіями. Торгівля дрібними партіями викликає куди більші видатки, ніж торгівля, що провадиться у великому масштабі. В розділі про торговельний капітал ми вже говорили за ті переваги, що зв'язані з концентрацією торговельного капіталу. Тут ми підкреслимо обставину, що має особливо важливе значення в сільському господарстві, — велику питому вагу транспортних видатків у вартості продуктів сільського господарства. Якщо транспортні видатки взагалі поглинають левину частку витрат вироб-

ництва в сільському господарстві, то само собою розуміється, що ця частка в дрібному рільництві незрівняно вища, ніж у великому. Крім того, торгівля дрібними партіями викликає потребу на цілий ряд посередників, які, користуючися з економічної малосилості дрібного хлібороба, з його поганого знання ринку, з його нужди на гроші тощо, видавлюють з нього всі соки і присвоюють більшу частку його додаткової праці, а часто навіть і частину його «заробітної плати».

До того ж велике сільськогосподарське підприємство може швидше і на більш пільгових умовах, ніж дрібне, дістати кредит. Дрібний хлібороб, який часто потребує грошей і перебуває так-сяк з дня на день, змушений вдаватися по позички до дрібних лихварів і потрапляти до них у кабалу, тоді як великий землевласник має змогу користуватися з послуг банків.

Цими перевагами великого виробництва в умовах капіталістичного господарства можуть користуватися тільки куркулі, капіталістичні фермери та землевласники. Основна ж маса дрібних землевласників, як ми побачимо далі, засуджена на розорення. Всупереч ревізіоністським твердженням про стійкість дрібного хліборобства, капіталізм неухильно розвивається в сільському господарстві, руйнуючи основні маси селянства.

Ленін у своїх численних працях, присвячених аграрному питанню, дослідив дані, що стосуються до багатьох країн — до Данії, Німеччини, ПАСШ і т. д., і всюди прийшов приблизно до тих же самих висновків.

«Виявляється, — говорить Ленін на підставі американських даних, — знаменна однорідність еволюції. І в промисловості і в рільництві зменшується частка саме середніх підприємств, що збільшуються в числі повільніше, ніж і дрібні і великі.

І в промисловості і в рільництві дрібні підприємства ростуть у числі повільніше, ніж великі...

І в промисловості і в рільництві зменшується частка як дрібних, так і середніх підприємств, зростає частка тільки великих.

І в промисловості і в рільництві відбувається, інакше кажучи, витискання дрібного виробництва великим...

Щодо досягненого вже *ступеня* концентрації, то з цього погляду рільництво відстало дуже сильно. В промисловості 11% великих підприємств держать у руках понад вісім десятих усього виробництва. Роль дрібних підприємств нікчемна: 5,5% виробництва у $\frac{2}{3}$ загального числа підприємств! У рільництві порівняно з цим панує ще розпорошення: 58% дрібних підприємств дають чверть загальної вартості всього майна ферм; 18% великих підприємств — менше як половину (47%). Все число підприємств у рільництві більше, ніж у 20 разів перевищує число підприємств у промисловості».¹

¹ Ленін, т. XVII, стор. 641 — 643.

Новітні дані з надзвичайною переконливістю доводять правильність положень, що їх виставив Ленін багато років тому.

Так процес розвитку великого виробництва в рільництві ПАСШ йде швидкими кроками. За даними, наведеними в доповіді т. Яковлева на XVI партійному з'їзді, «післявоєнного десятиріччя число тракторів у ПАСШ більше ніж удесятерилося: з 80 тис. у 1919 р. воно дійшло щось до одного мільйона тепер. Число комбайнів з 1920 р. по 1928 р. виросло в 8 разів, дійшовши 28 тис., і тепер становить либонь близько 45 тис. При цьому комбайни, як це впливає з самої суті цих машин, викликали посилене поширення грузовиків, число яких, за даними гуверівської комісії, в 1928 р. дійшло 600 тис., а тепер становить, мабуть, близько 800 тис. При цьому рік-у-рік зростає як потужність самого трактора, так і широта захвату комбайна, що його супроводить».¹

Це зростання техніки, що відбувається на капіталістичній основі, в умовах загальної кризи капіталізму, до краю загострює суперечності капіталістичного рільництва. У наслідок ми спостерігаємо в сільському господарстві ПАСШ деградацію й гостру сільсько-господарську кризу.

§ 172. Розвиток капіталізму і розклад дрібного виробництва в рільництві.

Вся вигода від технічного прогресу дістається тільки великим капіталістичним підприємствам, а переважна більшість фермерів засуджена на зруйнування й пролетаризацію, бо вони неспроможні використати переваги капіталістичної техніки.

Трактор і комбайн можуть бути використані цілком тільки в господарствах з понад 1 тис. га, за американськими ж підрахунками — в господарстві з понад 200 га, але таких господарств в Америці нараховується тільки $3\frac{1}{2}\%$.

Коли навіть вважати за вигідне вживання трактора в господарствах понад 70 га, то й у цьому разі для всіх господарств «...трактор недоступний, а більша частина останньої однієї п'ятої не може використати трактори з усією продуктивністю».

Становище переважної більшості фермерів дедалі гірше.

«Купівельна спроможність фермерської людності за післявоєнне десятиріччя зменшилась. «Ножиці», що виникли в наслідок післявоєнної кризи, ще в 1929 р. такі великі, що індекс сільськогосподарських продуктів дорівнював 138 при індексі промислових товарів, купованих фермером для родини, рівному 162».²

«... Дедалі меншу купівельну спроможність фермера... супроводить жахливе зростання податків на фермерську власність. За

¹ Яковлев, Колхозное движение и подъем сельского хозяйства, стор. 4, Партиздат, 1930.

² Там же, стор. 6.

даними департаменту рільництва з 1914 р. по 1928 р. податки на фермерську власність вирости в $2\frac{1}{2}$ рази».¹

«... Звідси надмірне зростання заборгованості фермерів. Загальна заборгованість фермерів 1929 р. дійшла суми майже в 10 млрд. дол... За даними гуверівської комісії, на користь позичкового капіталу в 1927 р. надійшло 17,5% загальної суми реалізованого сільсько-господарського доходу. Недивно, що за таких умов рік - у - рік зростає число фермерів - орендарів, доходлячи на 1929 р. 40% усіх господарств. *Дві п'ятих усіх господарств* працюють на правах оренди.

Недивно, що... за останні чотири роки з кожної тисячі фермерських господарств 108 були продані «добровільно», тобто в наслідок неможливості провадити своє господарство, і 123 продано в наслідок банкрутства, неможливості викупити заставні за виконавчими листами».²

«На все це рядовий фермер, що не має змоги на ділянці в 15 га дістати доходів, яких було б досить для капітального переустановлення свого господарства, відповідає тим, що тікає до міста, кидаючи свої ферми. Тільки за два останні десятиріччя фермерська людність зменшилась на 4 млн. чол.

Але це фермер міг робити в період «процвітання», а куди він побіжить тепер, коли в містах стоїть черга безробітних на 5 млн. чол., щодень більшаючи?».³

Ці цифрові дані тільки підтверджують, що капіталізм неухильно прокладає собі дорогу в рільництві, хоч і повільніше, ніж у промисловості. І разом з тим ці дані ілюструють нестійкість і розклад дрібного товарного виробництва (фермерства, селянства).

Розклад дрібного виробництва в ряді країн, особливо відсталих, затримується наявністю феодально - кріпосницьких пережитків. Селянство в цих випадках стогне під подвійним тягарем найвідсталіших середньовічних феодально - кріпосницьких форм експлуатації у вигляді відробітків і кабали, що повднюються з капіталістичною експлуатацією. З цього погляду у величезній мірі показовий розвиток капіталізму в сільському господарстві дореволюційної Росії.

Основою феодально - кріпосницьких відносин у дореволюційній Росії були, за словами Леніна, «відробітна система, тобто пряме переживання панщини, господарство за допомогою селянського реманенту, за допомогою без краю різноманітних форм закабалення дрібних хліборобів — зимове наймання, річна оренда, оренда з половини, оренда за відробітки, кабала за борги, кабала за відрізні землі, за ліс, за луки, за водопій і так далі й так далі, без краю».⁴

Процес диференціації, зростання капіталізму неухильно розвивалися на селі дореволюційної Росії.

¹ Яковлев, Колхозное движение и подъем сельского хозяйства, стор. 7.

² Там же

³ Там же, стор. 8.

⁴ Ленин, т. XI, стор. 492.

За даними Леніна, 20% заможних елементів села, являючи собою куди меншу кількість людності, мали майже стільки ж надільної землі, скільки 50% бідніших дворів. Ще більша нерівномірність спостерігалася в дореволюційній Росії щодо орендованої землі.

20% найзаможніших дворів зосередили від 50,8 до 83,7% усієї орендованої селянством землі, лишаючи на 50% дворів нижчих груп від 5 до 16% всієї орендованої землі. При чому, як говорить Ленін, безсумнівно більшість орендарів орендує з нужди. «Для величезної більшості селян оренда є кабала. Кількістю орендованої землі безперечно не менш половини її перебуває в руках заможного селянства, сільської буржуазії, що організує капіталістичне рільництво».¹

Таку ж картину ми маємо і з землею, яку купують селяни в приватну власність: «У 20% заможних дворів зосереджено від 59,7% до 99% купчої землі; у 50% бідніших дворів — від 0,4 до 15,4% всієї кількості купленої селянами землі».²

До таких же наслідків приводить і розгляд розподілу худоби: селян, що мали по парі робочої худоби, було близько 2 млн., а коней у них — 4 млн.; селян, що мали більш ніж по одній парі робочої худоби — 1,5 млн., а коней у них — 7,5 млн. Це значить, що в одній приблизно шостій частині дворів була половина всього числа коней.

З наведеними даними про розподіл худоби збігаються дані про розподіл мертвого реманенту, тобто сільськогосподарських знарядь.

Нарешті, найважливіше значення для розв'язання питання про розшарування селянства має вживання найманої праці.

На підставі даних по Красноуфімському повіту Пермської губернії Ленін робить той висновок, що «... заможне селянство не могло б існувати без мільйонної армії готових до його послуг наймитів і поденників. І якщо повітові дані про середній процент дворів з наймитами являють собою... чималі хитання, то безумовно загальною є концентрація дворів з наймитами в вищих групах селянства, тобто перетворення заможних дворів у підприємців. На 20% заможних дворів припадає від 48 до 78% загальної кількості дворів з наймитами».³

Таким чином капіталізм систематично й неухильно розшаровує селянство, вирізняючи з нього порівняно нечисленну групу куркульського селянства, яка кінець - кінцем перетворювалася спочатку в маленьких «капіталістиків», а потім уже і в справжніх капіталістів. Величезні ж маси середнього селянства руйнуються й перетворюються в напівнаймитів, фактично позбавлених власності й примушених продавати свою робочу силу.

Важко собі уявити становище більш кабальне й нестале, ніж становище дрібного хлібороба - селянина за капіталізмом.

Всі умови, що затримують розвиток капіталізму в рільництві,

Ленін, т. XII, стор. 240.

² Там же, стор. 243.

³ Там же, стор. 253.

приводять тільки до того, що агонія дрібного виробництва в сільському господарстві затягується на багато років.

Звідси — надмірна праця, недостатнє харчування, напівжебрацьке існування й конвульсивні намагання за всяку ціну удержати за собою свою нікчемну власність.

Така перспектива дрібного товаровиробника в умовах капіталізму. Дрібнобуржуазні теоретики говорять, що кооперація дрібних виробників є за капіталізму засіб його порятунку від зруйнування і розвиває його в соціалістичному напрямі.

Ленін, на підставі аналізу величезного конкретного матеріалу, довів, що кооперація в умовах капіталізму являє собою організацію *заможних, переважно капіталістичних елементів селянства і використовується ними для поневолення малосилих верств та бідноти.*

Так, у Німеччині на кінець XIX в., за даними Леніна, в кооперативах для збуту молока й молочарських продуктів брало участь всього 140 тис. хазяїв з 1100 тис. корів. У всій Німеччині — 4 млн. бідних селян; з них тільки 40 тис. беруть участь у товариствах. Значить, з кожної сотні бідняків тільки один входив до кооперативу. У цих 40 тис. бідняків всього тільки 100 тис. корів. Далі, середніх хазяїв, середніх селян у Німеччині 1 млн.; з них — 50 тис. беруть участь в кооперації (значить, 5 чоловіка з 100), у них 200 тис. корів. Нарешті, багатих хазяїв (тобто і поміщиків і багатих селян разом) — $1\frac{1}{2}$ млн.; з них беруть участь в кооперації 50 тис. (значить, 17 чоловіка з 100), у них 800 тис. корів.

Таким чином ми бачимо, що питома вага 50 тис. поміщицьких і куркульських господарств, що беруть участь у молочній кооперації, куди більша, ніж 50 тис. середняцьких і 40 тис. бідняцьких. Поміщицькі й куркульські господарства збувають через кооперацію куди більше продуктів молочного господарства, ніж бідняки й середняки, хоч числом останні й переважають. Недивно, що через таку велику питому вагу саме поміщицькі й куркульські елементи є фактичні керівники кооперації і що вони саме й використовують її головне в інтересах великого капіталістичного сільськогосподарського виробництва.¹

Ми навели дані, що стосуються до Німеччини, але приблизно та ж картина спостерігається і в інших капіталістичних країнах.

Є і ще цілий ряд умов, що посилюють капіталістичні тенденції кооперації. В багатьох капіталістичних країнах великі аграрії-поміщики стоять на чолі організацій, що об'єднують селян, при чому до них входять не тільки куркульські елементи, але також середняцькі, бідняцькі й навіть наймитські.

Ця залежність від великих аграрно-капіталістичних союзів доповнюється залежністю від капіталістичних банків і союзів, що об'єднують велику промисловість. Таким чином сільськогосподарська кооперація в усіх її видах охоплена, починаючи з її найниж-

¹ Див. Ленин, т. IX, стор. 138 і далі. Цифри округлено. — І. Л. і К. О.

чих ланок і кінчаючи найвищими, могутніми капіталістичними об'єднаннями: союзами аграріїв, банками, великокапіталістичними підприємствами й т. д. Такий шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві.

§ 173. Ревізіонізм і соціал - фашизм в аграрному питанні.

Аграрне питання має винятково важливе значення для світового революційного руху. Тим то недивно, що аграрне питання займає найважливіше місце в марксистсько - ленінській теорії. «Селянське питання, — говорить т. Сталін, — є частина загального питання про диктатуру пролетаріату і, як таке, являє собою одне з найбільш животрепетних питань ленінізму».¹

Аграрно - селянське питання є по суті питання про спільника пролетаріату в його боротьбі за владу. Природа селянина двоїста: як власник він тягне до капіталізму, як трудівник, що зазнає експлуатації, він тягне до робітничого класу.

Маркс учив, що, оскільки селяни обстоюють своє існування як середньої верстви, вони консервативні, оскільки ж вони захищають «не сучасні, а майбутні свої інтереси» і «стають на погляд пролетаріату», вони революційні. І якщо марксизм - ленінізм спрямовується до того, щоб перевести основну, експлуатовану поміщиком і капіталістом масу селянства на погляд пролетаріату, перетворити селянина в спільника пролетаріату в його боротьбі за владу, то ревізіонізм і соціал - фашизм в усіх їх різновидностях ведуть до того, щоб зміцнити існування селян як середньої верстви, перетворити їх в консервативну опору капіталізму. Основною теоретичною засадою ревізіоністів і соціал - фашистів усіх гатунків є твердження про стійкість дрібного рільництва в умовах капіталізму. Бернштейн, Давід, Герц, Булгаков та ін., — всі в тій чи тій формі на різні лади боронили це твердження. На цій же позиції стояли народники, есери й шкідники Суханов, Чайнов, Челінцев та ін.

Цю ж теорію стійкості дрібного рільництва тепер підняв на щит сучасний соціал - фашизм.

«Головний результат, — говорить Каутський у своїй контрреволюційній брошурі «Більшовизм у безвиході», — до якого я прийшов у 1899 р., полягав у тому, що в деяких пунктах мені довелося визнати за Давідом рацію і зректися поглядів Маркса й Енгельса. Я повинен був визнати, що переможне заглиблення великого виробництва в сільське господарство, яке спостерігали Маркс і Енгельс, припинилося, та й взагалі ніколи не було сильним».

Чим же Каутський пояснює це мале заглиблення великого виробництва в сільське господарство і його припинення тепер? Виявляється, в цьому винні природні причини.

«Сільське господарство, — пише він, — уже з самих природних

¹ Сталін, Вопросы ленинизма, стор. 37.

причин не спроможне розвиватися так само швидко, як промисловість в умовах розвитку техніки».¹

Ми бачили, що Каутський ще кращої пори своєї діяльності виявляв уже свою ревізіоністську суть, виступаючи проти Марксового вчення про абсолютну ренту. Теперішній Каутський, теоретичний вождь соціал - фашизму, цілком і повнотою зійшов на позиції вульгарних економістів, що проповідують стійкість дрібного рільництва на підставі вічно діючих природних причин.

Ми бачили, як Ленін на підставі вивчення багатющого матеріалу Росії й найважливіших країн Європи та Америки з беззаперечною переконливістю довів, що дрібне виробництво неминує породжувати капіталізм, що капіталізм неухильно прокладає собі дорогу в сільському господарстві, руйнуючи дрібного виробника, перетворюючи його в позбавленого засобів виробництва й існування пролетаря. Коли ж цей процес у сільському господарстві відбувається повільніше, ніж у промисловості, то причиною цього є не якісь природні причини, а сама капіталістична система і насамперед приватна власність на землю.

Що це саме так — про це з надзвичайною переконливістю говорять успіхи великого усуспільненого соціалістичного рільництва в СРСР, де націоналізовано землю й ліквідовано капіталістичну систему господарства.

II Інтернаціонал, розглядаючи дрібного виробника, багатомільйонне селянство, як суцільну реакційну масу, заперечуючи революційну роль селянства, намагаючись зміцнити його існування як середньої верстви, цілком завершив свою зраду марксизму.

Той же меншовицький погляд на селянство поділяли по суті Роза Люксембург, Парвус, і він ліг в основу їх «теорії» перманентної революції. Троцькізм, виходячи з тих же меншовицьких поглядів на селянство, зробив свою теорію перманентної революції головним знаряддям у боротьбі проти побудування соціалізму в СРСР, перетворившись кінцем - кінцем у передовий загін контрреволюційної буржуазії.

Навпаки, марксизм - ленінізм, виходячи з правильного розуміння двоїстої природи селянства, ведучи послідовну боротьбу за перехід його «на погляд пролетаріату», за перетворення його в спілняка пролетаріату, проти його «товарово - капіталістичної тенденції», добився грандіозних всесвітньо - історичних успіхів у справі соціалістичної реконструкції сільського господарства в СРСР, у справі побудування соціалізму.

§ 174. Кооперативний план Леніна і шляхи знищення протилежності між містом і селом в СРСР.

Капіталістичний шлях розвитку сільського господарства полягає в зростанні великого капіталістичного виробництва коштом зруйнування, зубожіння й пролетаризації основної багатомільйонної

¹ Каутський, Матеріалістичне розуміння історії, т. II, стор. 552.

маси селянства, у дедалі більшому загостренні протилежності між містом і селом. В умовах пролетарської диктатури вперше в історії людства перед основною масою селянства відкривається «шлях соціалістичний», що полягає в насадженні колгоспів і радгоспів у сільському господарстві, шлях, що веде до об'єднання дрібноселянських господарств у великі колективні господарства, озброєні технікою й наукою, і до витиснення капіталістичних елементів з рільництва».¹

Шлях соціалістичного перероблення дрібноселянського господарства є разом з тим шлях знищення протилежності між містом і селом.

Жовтнева революція поваленням капіталістів і поміщиків, націоналізацією землі, фабрик і заводів і т. д. дала до рук пролетаріату могутню зброю перетворення сільського господарства у велике усупільнене, соціалістичне виробництво. Разом з тим Жовтнева революція поклала початок знищенню протилежності між містом і селом. Жовтнева революція насамперед внесла корінні зміни у взаємини між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом.

«Місто, — говорить Ленін, — давало селу за капіталізму те, що його розбещувало політично, економічно, морально, фізично й т. д. Місто у нас само собою починає давати селу просто зворотне».²

Зживання протилежності між містом і селом — це довготривалий процес. Знищити протилежність між містом і селом — значить підвести під сільське господарство технічну базу соціалістичної індустрії, перетворити сільськогосподарську працю в різновидність індустріальної, знищити різницю між робітником і селянином, перетворивши їх у працівників соціалістичного безкласового суспільства, «рівномірно розподілити велике виробництво по всій країні» (Енгельс), сполучити промисловість з рільництвом на основі свідомого застосування науки та зживання колективної праці, нового розселення людства (із знищенням як сільської закинутості, відірваності від світу, здицавлості, так і проти природного згуртування веле-тенських мас у великих містах), «знищити відчуженість від культури мільйонів сільської людності» (Ленін), знищити протилежність між центрами й окраїнами. Шляхи здійснення великого всесвітньо-історичного завдання соціалістичного перетворення селянського господарства і знищення протилежності між містом і селом накреслені в кооперативному плані Леніна.

Ще Маркс і Енгельс з геніальною прозорливістю визначили завдання пролетаріату після захоплення ним влади щодо селянства. Це завдання полягає в тому, «щоб їх приватне виробництво і приватну власність перевести в товариську, але не силоміць, а через приклад і подання суспільної допомоги для цієї мети». Ця основна ідея лягла в основу кооперативного плану Леніна.

¹ Ст лін, Вопросы ленинизма, стор. 445.

² Ленин, т. XXVII, стор. 390.

Суть цього плану полягає в поступовому переводі під проводом пролетаріату дрібного селянського господарства на рейки великого колективного виробництва через кооперацію «якнайпростішим, найлегшим і найдоступнішим для селянства» шляхом. Праві опортуністи вбачають «стовповий шлях» до соціалізму в сільському господарстві тільки в різних видах постачальної і збутової кооперації — до цього, на їхню думку, зводиться суть ленінського кооперативного плану. Таке розуміння нічого спільного з марксизмом - ленінізмом не має. Ленінський кооперативний план включає в себе всі види кооперації, починаючи з нижчих — постачально - збутових — і кінчаючи вищими формами виробничої кооперації.

«Ясно, — говорить т. Сталін, — що, поки не було масового колгоспного руху, «стовповим шляхом» були нижчі форми кооперації — постачальна і збутова кооперація, а коли виступила на сцену вища форма кооперації, її колгоспна форма, остання стала «стовповим шляхом» розвитку. Говорячи без лапок, стовповий шлях соціалістичного розвитку села становить кооперативний план Леніна, що обіймає всі форми сільськогосподарської кооперації, від нижчих (постачально - збутова) до вищих (виробничо - колгоспна). *Протиставляти колгоспи кооперації — значить глумитися з ленінізму...*»¹

З другого боку, праві опортуністи проповідували самоплив у соціалістичному будівництві й вростання куркуля в соціалізм.

Партія на чолі з т. Сталіним дала рішучу відсіч теорії самопливу.

«... Щоб дрібноселянське село пішло за соціалістичним містом, — треба... *насаджувати* на селі великі соціалістичні господарства у вигляді радгоспів і колгоспів, як бази соціалізму, що можуть *повести за собою* на чолі з соціалістичним містом основні маси селянства».²

Троцькісти, всупереч Ленінові, розглядають кооперацію як різновидність держкапіталізму, а селянство — як суцільну реакційну масу, заперечують можливість залучення основних мас селянства до справи збудування соціалізму, виступають проти колективізації, тим самим заперечуючи в корені кооперативний план Леніна, з'єднуючись цілком із соціал - фашизмом.

Марксизм - ленінізм, у протилежність меншовикам - троцькістам, правим та «лівим» опортуністам, підходить до селянства не як до суцільної однорідної маси, а розрізняє класові угруповання в селянстві: куркульство, бідноту й середняків. Відповідно до різних етапів революції, відповідно до мінливої обстановки змінюються й лозунги в аграрно - селянському питанні.

Так, у період буржуазно - демократичної революції Ленін виставив лозунг: «з усім селянством проти поміщиків і самодержавства, за революційно - демократичну диктатуру пролетаріату й селянства при нейтралізації буржуазії». В період боротьби за владу:

¹ Сталін, Вопросы ленинизма, стор. 439.

² Там же, стор. 446.

«з сільською біднотою проти буржуазії за диктатуру пролетаріату при нейтралізації середняка». Після завоювання і зміцнення диктатури пролетаріату: «спілка з середняком і боротьба з куркулем при опорі на бідноту». Дальшим розвитком ленінської політики щодо селянства є висунутий Сталіним в умовах розгорненого соціалістичного наступу лозунг ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації і лозунг опори на колгоспника, висунутий в умовах вирішальних успіхів колгоспного ладу.

Кооперативний план Леніна передбачав масове кооперування селянства спочатку по лінії *збуту* продуктів і *постачання* селянським господарствам, а потім по лінії сільськогосподарського виробництва. Основними умовами здійснення кооперативного плану Леніна є, як говорив т. Сталін на з'їзді колгоспників, наявність радянської влади, вигнання поміщиків і капіталістів, приборкання куркульства, індустріалізація країни. На основі індустріалізації країни, на основі розвитку різних форм сільськогосподарської кооперації, що об'єднує селянство по лінії збуту й постачання, на основі політики непримиренної боротьби з куркульством, політики його обмеження й витискання здійснено масовий поворот селянства в бік колективізації.

Масовий поворот селянства в бік колективізації, як говорить т. Сталін, підготовлявся «всім ходом нашого розвитку, всім ходом розвитку нашої індустрії і насамперед розвитком індустрії, що постачає машини й трактори для сільського господарства. Підготовлявся він політикою рішучої боротьби з куркульством. Підготовлявся він розвитком сільськогосподарської кооперації, що привчає індивідуального селянина до колективного ведіння справи. Підготовлявся він мережею колгоспів, де селянин перевіряв перевагу колективних форм господарства над індивідуальним господарством. Підготовлявся він, нарешті, мережею розкиданих по всьому СРСР і озброєних новою технікою радгоспів, де селянин діставав змогу переконатися сили й переваги нової техніки».¹ Все це привело до розгортання суцільної колективізації й ліквідації на її основі куркульства як класу. Успіхи індустріалізації країни й колективізації сільського господарства підготували розгорнений наступ соціалізму по всьому фронту.

«XIV з'їзд, — говорить т. Сталін, — був переважно з'їзд *індустріалізації*. XV з'їзд був переважно з'їзд *колективізації*. XVI з'їзд є з'їзд *розгорненого наступу* соціалізму *по всьому фронту*, ліквідації куркульства як класу і проведення в життя суцільної колективізації».²

Цей стратегічний план наступу соціалізму спочатку на окремих найважливіших ділянках, а потім по всьому фронту, накреслений і здійснений партією під безпосереднім проводом т. Сталіна, став

¹ Сталін. Вопросы ленинизма, стор. 514.

² Там же, стор. 550.

конкретним здійсненням і розвитком ленінського кооперативного плану.

У наслідок ми добилися всесвітньо-історичних успіхів у збудуванні соціалізму в нашій країні, і зокрема в соціалістичній реконструкції сільського господарства.

Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) в січні 1933 р. підбив підсумки розвитку сільського господарства в СРСР. В наслідок здійснення п'ятирічки за чотири роки в царині сільського господарства наша країна перетворилася з дрібноселянської в країну найкрупнішого в світі рільництва, збудованого на суспільних засадах. За останні роки організовано 200 тис. колгоспів, що обіймають 60% усіх селянських господарств і 75% селянських засівів. Організовано 5 тис. радгоспів і 2446 машинотракторних станцій, устаткованих передовими знаряддями виробництва. Підведено потужну техніку - економічну базу під реконструкцію сільського господарства.

«За період п'ятирічки здано сільському господарству: а) понад 120 тис. нових тракторів потужністю 1900 тис. сил; б) на 1600 млн. крб. сільськогосподарських машин, що більше ніж подвоїло машинну озброєність сільського господарства проти 1928 р., особливо маючи на оці різке збільшення сучасних складних машин тракторної тяги». ¹ На основі цих колосальних технічних зрушень у нашому сільському господарстві і бурхливого процесу його усуспільнення досягнуто піднесення сільського господарства, дуже зросла товарність його, а головне — розгромлено куркульство, підірвано коріння капіталізму в сільському господарстві й забезпечено перемогу соціалізму на селі.

Соціалістичний сектор не тільки в промисловості, а і в сільському господарстві зайняв абсолютно переважну роль, в наслідок чого завершено побудування фундаменту соціалістичної економіки в нашій країні, і ленінське питання «хто кого» безповоротно розв'язано на користь соціалізму. Виступ т. Сталіна на січевому пленумі в питанні про роботу на селі, його промова на з'їзді колгоспників - ударників підносять теоретично й практично колгоспне й радгоспне будівництво на вищий щабель. Виходячи з урахування величезних зрушень, що сталися в економіці нашої країни і зокрема в сільському господарстві в наслідок виконання першої п'ятирічки, т. Сталін з усією гостротою й глибиною викрив нові форми класової боротьби, поставив і обгрунтував питання про необхідність посилення пролетарського керівництва колгоспами й радгоспами і висунув завдання за рік - два зробити всіх колгоспників заможними. Ці положення т. Сталіна знайшли своє конкретне здійснення в створенні політвідділів МТС і радгоспів і в ряді директив партії та уряду в справах засівної, збиральної та хлібозаготовної кампанії, що являють собою зразок справді більшовицького конкретного керівництва.

У наслідок всього цього ми досягли величезних успіхів в орга-

¹ Резолюції об'єднаного пленума ЦК і ЦКК ВКП(б) в январі 1933 г., стор. 11.

нізаційно - господарському зміцненні колгоспів та радгоспів, у справі піднесення труддисципліни, впровадження методів соцзмагання й ударництва. Яскравим виявом цих успіхів є гарні наслідки засівної, збиральної і хлібозаготовної кампанії цього року.

Усе це говорить за те, що лозунг т. Сталіна — за рік - два зробити всіх колгоспників заможними — буде справді здійснений.

Усі ці успіхи індустріалізації країни і соціалістичної реконструкції сільського господарства знаменують собою р. зом з тим і величезні зрушення по лінії знищення протилежності між містом і селом. XVII партконференція поставила за одно з найважливіших завдань другої п'ятирічки створити умови для цілковитого знищення протилежності між містом і селом.

«Цілковита колективізація сільського господарства, — говорить в резолюції XVII партконференції на доповіді тт. Молотова й Куйбишева, — зростання великих державних сільськогосподарських підприємств і озброєння радгоспів та колгоспів передовою машинною технікою, що на ділі *перетворює сільськогосподарську працю в різновидність індустріальної праці*, і значне зміцнення транспортного зв'язку й товарообороту між промисловістю та сільським господарством створюють умови для *цілковитого знищення протилежності між містом і селом*».¹

¹ Резолюція XVII конференції ВКП(б), стор. 30, Партиздат, 1932р. (Курсив наш. — І. Л. і К. О.).

РЕПРОДУКЦІЯ І ОБІГ СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ. КРИЗИ.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ.

Репродукція і обіг суспільного капіталу.

§ 175. Відміна руху суспільного капіталу від руху індивідуального капіталу. Капіталістичні суперечності і їх вияв у русі суспільного капіталу.

У попередніх розділах ми вже ознайомилися з процесом *репродукції* капіталу; ми розглянули також ті перетворення, які робить капітал у процесі свого *кругообороту*, і вияснили роль і місце обігу капіталу в загальному процесі його виробництва.

Вивчаючи кругооборот капіталу, ми, проте, раніш мали справу з рухом окремих *індивідуальних* капіталів, а не всього *суспільного* капіталу в цілому. Ми бачили,¹ як відновлення процесу виробництва окремих індивідуальних капіталів веде не тільки до репродукції речових елементів капіталу, а й до репродукції капіталістичних відносин і поглиблення характерних для них суперечностей; ми бачили,² як окремі індивідуальні капітали в процесі свого кругообороту змінюють свою форму і як цей рух ще більше загострює капіталістичні суперечності.

Але вже при розгляді репродукції й кругообороту індивідуальних капіталів було ясно, що рух окремих *капіталів* не відбувається й не може відбуватися ізольовано від руху інших капіталів: ми бачили, наприклад, що перетворення товарового капіталу одного капіталіста в грошовий неминує передбачає одночасний процес перетворення грошового капіталу іншого капіталіста в товаровий.³

«Кругообороти індивідуальних капіталів,— говорить Маркс,— переплітаються один з одним, передбачають і зумовлюють один одного і якраз завдяки саме цьому сплетінню і утворюють рух усього суспільного капіталу».⁴

¹ Див. відділ V' першої частини.

² Див. відділ VI першої частини.

³ Див. § 95, стор. 291 першої частини (укр. вид.).

⁴ Маркс, Капітал, т. II, стор. 337, 1918 р.

Хоч уже при розгляді руху індивідуальних капіталів для нас було ясно, що вони є ланки загального руху суспільного капіталу, ми, проте, тоді ще не поставили питання, як же ці ланки вплітаються в загальний ланцюг, як відбувається рух усього суспільного капіталу в цілому.

До розгляду цього питання ми й перейдемо зараз.

Рух суспільного капіталу в цілому виявляє ряд характерних особливостей капіталістичної репродукції, що лишалися в тіні при розгляді репродукції й обігу індивідуального капіталу.

Коли ми розглядали рух індивідуального капіталу, нас не цікавило питання про те, яка доля продукції того чи іншого капіталу, як вона буде реалізована й спожита після реалізації. Ми вияснили тільки, що капітал, який набрав у наслідок виробництва товарової форми, повинен потім у процесі обігу перетворитися в грошовий капітал, а потім з грошового, знов таки в процесі обігу, в елементи продуктивного капіталу, щоб таким чином далі продовжувати процес свого кругообороту. При цьому ми припускали, що в капіталістичному суспільстві вже є готова можливість обміняти товар даного капіталіста на гроші інших осіб і на ці гроші купити засоби виробництва. Звідки капіталіст візьме за межами свого капіталу ті засоби виробництва, які потім (через процес $G-T < \frac{3B}{PC}$) включаються

в його кругообіг, звідки капіталісти й робітники візьмуть засоби споживання, за яких умов реалізуються й куди діваються товари після того, як їх продано і вони вийшли з кругообороту даного капіталу, — це при розгляді руху окремого капіталу не мало значення. Не мала через те значення й *натуральна* форма того продукту, яку створює *той чи той капіталіст*. Справді, для кожного капіталіста по суті байдуже, яку саме споживну вартість він виробляє. Йому важно тільки, щоб його товар мав якунебудь споживну вартість; йому важливі насамперед *вартість* його товару і втілена в ньому *додаткова вартість*.

Інакше стоїть справа при кругообороті суспільного капіталу в цілому. Через те, що рух окремих капіталів включається як ланка в загальний рух суспільного капіталу, через те, що рух окремих капіталів тут взаємно зумовлює один одного, *співвідношення продукції* окремих галузей виробництва, *реалізація* цих продуктів, характер їх *споживання* мають тут величезне значення. Справді, відновлення процесу виробництва вимагає певної кількості *засобів виробництва*, що потрібні для поновлення спрацьованих засобів виробництва і для дальшого розширення виробництва. Ці засоби виробництва повинні виробити капіталісти відповідних галузей виробництва; крім цього, потрібна певна кількість *засобів споживання* для відновлення робочої сили робітників і для задоволення потреб і примх капіталістів. Ці засоби споживання знов таки повинні бути створені у відповідних галузях.

При цьому очевидно, що для руху суспільного капіталу має

значення не тільки *вартість* продуктів виробництва, а й їх *натуральна форма*, їх *споживна* вартість, характер тих потреб, які вони можуть задовольнити. Адже для репродукції потрібна певна кількість продуктів у *натуральній формі* певних засобів виробництва і в *натуральній формі* певних засобів споживання.

Відповідно до цього при аналізі репродукції всього суспільного капіталу треба розрізняти два основні підподіли виробництва: 1) галузі, що виробляють засоби виробництва, і 2) галузі, що виробляють засоби споживання. Перший підподіл постачає засоби виробництва для *всіх* капіталістів (як свого підподілу, так і для другого); другий підподіл постачає засоби споживання для робітників і капіталістів усього суспільства.

Без такого поділу всього капіталу на дві галузі не можна зрозуміти, як відбувається в суспільній репродукції заміщення спрацьованих засобів виробництва і задоволення особистих потреб, не можна зрозуміти, як відбувається реалізація продукції окремих галузей.

В кожному з цих підподілів капітал щодо *вартісної форми* складається з сталого й змінного капіталу, при чому весь продукт, створений за допомогою цього капіталу, щодо своєї вартісної форми може бути поділений на три частини. *Одна частина* заміщає сталий капітал; через процес обігу вона обмінюється на засоби виробництва взамін спрацьованих. *Друга частина* заміщає змінний капітал. У процесі обігу вона обмінюється на засоби споживання для робітників, що спрацьовували свою робочу силу в процесі виробництва. *Третя частина* втілює додаткову вартість. Вона обмінюється на засоби споживання для капіталістів, а при поширеній репродукції, крім того, ще на додаткові засоби виробництва та додаткові засоби споживання для додаткових робітників.

Отже ми бачимо, що в репродукції суспільного капіталу виступає співвідношення окремих галузей капіталістичного виробництва (і їх продукції) як щодо їх *вартісної форми*, так і щодо їх *натуральної форми*. *Репродукція суспільного капіталу виразно виявляє як єдиність, так і суперечність натуральної і вартісної форми в капіталістичній репродукції*. Вона показує дальший розвиток суперечності між *вартістю* і *споживною вартістю*, суперечність, яка вже міститься в окремому товарі і являє собою вияв основної суперечності товарового виробництва.

Справді, уявім собі, що в капіталістичному суспільстві окремі галузі виробляють продукти, які щодо їх споживних вартостей можуть забезпечити відновлення засобів виробництва й задовольнити потребу на засоби споживання: промисловість, що виробляє засоби виробництва, може виробляти достатню кількість всяких машин, потрібних для інших галузей; промисловість, що виробляє засоби споживання, своєю виробничою потужністю, устаткуванням і т. д. може виробляти досить засобів споживання для робітників. Але припустім, що при цьому немає відповідності вартості продукції окремих галузей: припустім, що трактори, які виробляє машино-

будівельна промисловість і яких потребує сільське господарство, своєю вартістю перевищують вартість товарової продукції самого сільського господарства яке ~~адже~~ може купити трактори тільки в обмін на свої продукти. Ясно, що за панування капіталістичних відносин трактори залишаться лежати на складах, хоч їх потребує сільське господарство, а сільськогосподарські продукти й собі залишаться гнити, дарма що робітники сидітимуть без хліба, і безперервний хід суспільного виробництва буде порушений.

Такого роду припущення не є чисто довільні абстракції. На ділі розвиток капіталістичного способу виробництва, перетворення основної суперечності простого товарового виробництва в суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою присвоєння¹ знаходить свій вияв у найгострішій суперечності між *виробництвом і споживанням* у капіталістичному суспільстві. Це неминуче веде час від часу до порушення й заминок у процесі суспільного виробництва.

Зростання й розвиток цих суперечностей знов таки виразно виявляються при розгляді репродукції суспільного капіталу: при аналізі руху суспільного капіталу виринає питання про співвідношення між виробництвом засобів виробництва і засобів споживання, а значить, про виробництво і споживання, їх єдність і суперечність у капіталістичній репродукції.

Капіталістичному способу виробництва в силу характерних для нього суперечностей властиве, як відомо, стремління до безмежного розширення *виробництва*. Розширення виробництва веде неминухо насамперед до розширення виробництва засобів виробництва, до зростання «продуктивного споживання» (тобто споживання засобів виробництва). Але споживання засобів виробництва, як показує процес репродукції суспільного капіталу, завжди зв'язане з особистим споживанням (тобто споживанням засобів споживання): зростання виробництва засобів виробництва насамкінець приводить до зростання виробництва засобів споживання. Тим часом відомо, що для капіталістичного виробництва характерне зубоження широких мас, яке неминуче обмежує споживання занадто вузькими рамками. Ця суперечність між зростанням виробництва і обмеженими рамками споживання (яка сама є вияв *основної суперечності* між суспільним характером виробництва і приватним присвоєнням і ростущою суперечністю класів капіталістичного суспільства) здійснюється в процесі репродукції і обігу суспільного капіталу, висувається в цьому процесі на перший план.

«Що споживання не є мета капіталістичного виробництва, — зауважує з цього приводу Ленін, — це факт. Суперечність між цим фактом і тим фактом, що насамкінець виробництво зв'язане з споживанням, залежить від споживання і в капіталістичному суспільстві, —

¹ Див про це докладніше § 65 першої частини (до цього питання ми ще повернемося в розділі про кризи).

це суперечність не доктрини, а справжнього життя. Марксова теорія реалізації¹ саме через те, між іншим, має величезну наукову цінність, що вона показує, як здійснюється ця суперечність, що вона виставляє цю суперечність на перший план».²

Зростання й розвиток суперечностей, що містяться в процесі капіталістичної репродукції, в капіталістичному суспільстві неминуче приводять періодично до їх вибуху, до катастрофічного порушення процесу суспільного виробництва, до криз.

Яким чином розвиваються ці суперечності і як відбувається їх вибух,— ми побачимо при дальшому розгляді питання.

§ 176. Проблема репродукції і обігу суспільного капіталу у попередників Маркса.

Розглядаючи питання про різницю між рухом суспільного капіталу і індивідуального, ми вже бачили, що рух суспільного капіталу виявляє глибокі суперечності капіталістичного способу виробництва. Тільки марксистсько-ленінська політична економія, що безжально викриває дійсні суперечності капіталізму, показує їх зростання й розвиток, могла пояснити процес репродукції й обігу суспільного капіталу в цілому.

Щоправда, ще далеко до Маркса один з ранніх буржуазних економістів — Кене — в своїй «Економічній таблиці» зробив геніальну, як оцінює Маркс, спробу пояснити процес репродукції й обігу суспільного капіталу. А проте таблиця Кене все ж не могла пояснити питання, бо Кене не розумів справжніх суперечностей капіталістичного способу виробництва.

Як ставив питання Кене? Він виходив з вчення фізіократів (однієї з ранніх шкіл буржуазної політичної економії), яка за продуктивну працю вважала тільки працю в сільському господарстві. Ніякі верстви людності, крім хліборобів, на думку фізіократів, не виробляють нових вартостей; вони тільки споживають те, що створено в сільському господарстві. Виходячи з цього, Кене поділяв все суспільство на три класи: 1) продуктивний клас (сільські господарі-фермери), 2) непродуктивний клас (промисловці, торговці, робітники) і 3) клас земельних власників. При цьому сільське господарство, як припускає Кене, провадиться капіталістично: фермери орендують землю у земельних власників. Яке ж за цих умов, на думку Кене, співвідношення окремих частин суспільного продукту як за його вартістю, так і за натуральною формою? Оскільки єдиним продуктивним класом є клас сільських хазяїв, остільки національний продукт в сумі 5 млрд. літрів після закінчення виробничого сільськогосподарського року перебуває в руках цього продуктивного класу і складається з засобів споживання та сировини. За вартістю цей національний продукт розпадається на: 1) обіговий капітал сільського господарства в 2 млрд. крб. (утримання фермерів, насіння тощо); 2) кошти, потрібні для відновлення спрацьованої протягом року частини основного капіталу (знаряддя, худоба й т. д.) — 1 млрд. крб.; 3) чистий дохід, що припадає земельним власникам — 2 млрд. крб.

Реалізація цього національного продукту вартістю в 5 млрд. крб. відбувається так.

Фермери, що орендують землю у земельних власників, виплачують їм за оренду 2 млрд. крб.

На 1 млрд. з цих грошей земельні власники купують у фермерів засоби існування і на 1 млрд. крб. — у промисловців продукти промисловості. Фермер,

¹ Під Марксовою теорією реалізації Ленін має на оці Марксове вчення про репродукції і обіг суспільного капіталу, бо це вчення показує умови реалізації продуктів виробництва в капіталістичному суспільстві.

² *Ленін*, т. II, стор. 413.

дiставши вiд земельних власникiв 1 млрд. крб. за проданi ним засоби iснування, купує на цю суму продуктi промисловостi. Промисловцi, володiючи 2 млрд. крб., з яких 1 млрд. крб. вони дiстали вiд земельних власникiв i 1 млрд. вiд фермерiв, витрачають свої грошi так: на 1 млрд. купують сировини й т. д. для вiдновлення витраченого капiталу i на 1 млрд. засобiв споживання у фермерiв. Таким чином грошi кiнець-кiнцем знову опиняються у фермерiв, i процес виробництва може початися знову.

Кене не почастило розв'язати поставлену ним проблему реалiзацiї суспiльного продукту, бо вiн виходив з невiрних засновкiв.

Як буржуазний економiст, вiн не зрозумiв i не мiг зрозумiти своєрiдностей капiталiстичного виробництва й сутi капiталiстичної експлуатацiї. Вiн помиляється вже в своїх вихiдних твердженнях, коли вважає за продуктивну працю тiльки працю в сiльському господарствi. Далi Кене в своїй «Економiчній таблицi» зовсiм не згадує про основний капiтал у промисловостi, тодi як у реальнiй дiйсностi вiн iснує. З «Таблицi» виходить, що промисловцi весь свій продукт продають земельним власникам i фермерам, а для власного споживання нiчого не лишають, i що вони не дiстають нiякого зиску. Таким чином «Економiчна таблиця» не вiдбиває реальних вiдносин капiталiстичної репродукцiї. А проте Маркс називає цю «Таблицю» «плодом найгенiальнiшої думки». Генiальнiсть її полягає в спробi змалювати весь суспiльний капiтал i його репродукцiю як щось цiле тодi, коли, за словами Маркса, «полiтична економiя була ще в пелюшках».

Адам Сміт та інші представники класичної політичної економії, що жили після Кене, пішли набагато далі тих наївних уявлень у питанні про продуктивну працю i взагалі в основних питаннях політичної економії, які ми маємо у Кене та інших фізіократів. Проте, в питанні, що нас цікавить,— питанні про репродукцію суспільного капіталу в цілому,— ці представники класичної політичної економії зробили крок назад проти Кене. Адам Сміт не зміг не тільки розв'язати, а й правильно поставити цю проблему через те, що ціну виробленого товару він зводив тільки до заробітної плати, зиску й земельної ренти, ігноруючи сталій капітал.

Невірно, звiсно, звiдси було б зробити той висновок, що Сміт не бачив того очевидного факту, що існують засоби виробництва, які мають вартість. А проте, виходячи з того, що праця створює вартість, Сміт гадав, що вартість сталого капіталу, вартість засобів виробництва й собі розпадається, вживаючи Марксової термінології, також на $v + m$. «Ці три частини (заробітна плата, зиск i земельна рента),— говорить Сміт,— виявляється, становлять безпосередньо або насамкінець всю ціну зернового хліба. Можна було, може, визнати за необхідне додати ще четверту частину, щоб замiстити спрацювання робочої худоби. Але треба взяти до уваги, що ціна будь-якого приладдя рiзництвa складається знов таки з тих же трьох частин: так, наприклад, ціна робочого коня складається, поперше, з ренти на землю, де його вирощено, подруге, з праці на догляд за ним, i, потретє, з зиску фермера, який авансує ренту з цієї землі й плату за цю працю».¹

На ці три частини — заробітна плата, зиск i земельна рента — або, вірніше, на дві частини $v + m$ (вартість робочої сили плюс додаткова вартість) i розпадається за Смітом, увесь суспільний продукт. Такою постановою питання Сміт перетнув собі всякий шлях до розв'язання питання про репродукцію суспільного капіталу в цілому. Справді, якщо суспільний продукт розпадається тільки на « v » — вартість робочої сили, та « m » — додаткову вартість, то очевидно сталому капіталові « c » не відповідає ніяка частина вартості виробленої маси товарів, i значить, вона ніяк не може бути реалізована. Корінна помилка Сміта полягала в тому, що вiн не зрозумiв двоїстого характеру працi в товарово-капiталiстичному господарствi i в наслiдок цього не мiг дiйти тiєї iстини, що в ціну або, вірше, в вартість виробленого товару входить не тільки нова праця, що йде на репродукцію вартості робочої сили та на створення нової вартості, але, крім того, ще частина мертвої праці, що міститься в засобах вироб-

¹ Цитовано з книги *Рози Люксембурґ* «Накоплення капітала», стор. 19.

ництва. При чому для перенесення минулої праці, вміщеної в засобах виробництва, на новий товар не треба витрачати жодного до аткого о трудового зусилля. Робітник, своєю працею створюючи н ву вартість, що йде на репродукцію вартості робочої сили та на створення додаткової вартості, одночасно переносить у вартість товару і вартість, вміщену в спрацьованій частині засобів виробництва. Як абстрактна праця, праця творить нову вартість; як конкретна праця, та ж праця переносить на новий товар стару вартість, вміщену в засобах виробництва.

Не розуміючи ролі сталого капіталу в процесі репродукції й обігу суспільного капіталу, зводячи весь продукт суспільного виробництва до доходу, Сміт не міг бачити того значення, яке має в процесі суспільного виробництва співвідношення двох підподілів — галузей, що виробляють засоби виробництва, і галузей, що виробляють засоби споживання (хоч іноді сам, як відзначає Маркс, натрапляє на цей поділ). Не розуміючи двоїстого характеру праці, весь час плутаючи споживну вартість товарів з їх вартістю, Адам Сміт не міг зрозуміти єдності і суперечності натуральної та вартісної форми продукту в процесі репродукції й обігу суспільного капіталу, не міг зрозуміти суперечності між виробництвом і споживанням у капіталістичному суспільстві. Це пояснює вся звисно тим, що навіть найкращі представники буржуазної політичної економії з своєї класової природи не могли зрозуміти своєрідних суперечностей капіталістичного способу виробництва.

Отже буржуазні економісти не змогли зв'язати питання і в кращому разі (в особі К'не) змогли тільки намацати його. Правильно поставив і розв'язав його тільки Маркс.

§ 177. Рух суспільного капіталу в цілому в умовах простої репродукції.

Погляньмо, як може відбуватися рух суспільного капіталу, реалізація й заміщення окремих його частин за вартістю і за споживною вартістю в умовах *простої репродукції*, тобто коли виробництво повторюється в тому ж самому розмірі, коли капіталіст усю присвоєвану ним додаткову вартість витрачає тільки на задоволення своїх потреб.

Як ми вже знаємо, всю масу капіталістично вироблених товарів можна подати у вигляді суми $(c+v+m)$, в якій втілюються перенесена вартість витраченого на виробництво цих товарів сталого капіталу (c) і приєднана до неї нова вартість, створена працею робітників ($v+m$). Всю безкраю різноманітність матеріальних речей, вироблюваних у капіталістичному суспільстві, Маркс зводить до двох великих підподілів: I — засоби виробництва і II — засоби споживання. В обох підподілах ми маємо поділ за вартістю $c+v+m$.

Припустім, що в підподіл I, який виробляє засоби виробництва, вкладено 5 000 млн. крб., з них 4 000 млн. — сталого капіталу — c і 1 000 млн. — змінного — v ; в підподіл же II, що виробляє засоби споживання, вкладено всього 2 500 млн. крб. Якщо при цьому для простоти припустити, що органічний склад капіталу всюди однаковий, тобто дорівнює 4 : 1, то з цих 2 500 млн. крб. 2 000 млн. припадуть на сталий капітал, а 500 млн. — на змінний.

Щоб знов таки не ускладняти прикладу, припустім, що норма експлуатації, норма додаткової вартості в обох підподілах дорівнює

400%, і що основний капітал, так само як обіговий, переносить цілком свою вартість на вироблений продукт після одного циклу виробництва.

Тоді матимемо таку картину:

I підподіл — виробництво засобів виробництва:
 $4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m = 6\ 000.$

II підподіл — виробництво засобів споживання:
 $2\ 000c + 500v + 500m = 3\ 000.$

Весь суспільний продукт I підподілу дорівнює своєю вартістю 6 000 млн. крб. і складається цілком із засобів виробництва: машин, верстатів, допоміжних матеріалів.

Весь продукт II підподілу дорівнює 3 000 млн. крб. і цілком складається з засобів споживання.

Погляньмо спершу, як буде при простій репродукції реалізуватися продукція I підподілу.

Насамперед частина засобів виробництва буде реалізована через обмін між окремими підприємствами всередині I підподілу. Адже після закінчення процесу виробництва машини, будівлі та інші елементи сталого капіталу спрацювалися й потребують свого відновлення. А що в I підподілі було всього 4 000 млн. крб. сталого капіталу, то значить, із загальної продукції вартістю в 6 000 млн. крб. всередині I підподілу будуть реалізовані засоби виробництва на 4 000 млн. крб.

Таким чином лишається ще на 2 000 млн. крб. не реалізованих засобів виробництва, при чому половина з них — 1 000 млн. крб. — є вартість робочої сили, спожитої під час виробництва (змінний капітал), а друга половина — така ж сума — являє собою додаткову вартість. Чи може ця решта засобів виробництва бути спожита всередині I підподілу? Робітники I підподілу, що в вигляді заробітної плати одержали 1 000 млн. крб., куплять на них не засобів виробництва, а засобів споживання. Те ж саме треба сказати й за капіталістів, що дістають додаткову вартість.

Значить, решта засобів виробництва на суму в 2 000 млн. крб., що відповідає вартості змінного капіталу й додатковій вартості, не може бути реалізована всередині I підподілу, де вона вироблена. Вона повинна бути реалізована в II підподілі через обмін на засоби споживання, потрібні для задоволення потреб, з одного боку, робітників, а з другого — капіталістів I підподілу. Але й II підподіл потребує послуг I підподілу, бо й він має сталий капітал, що потребує відновлення. Дістати нові машини, сировину тощо можна тільки в I підподілі. Оскільки сталий капітал II підподілу дорівнює 2 000 млн. крб., остільки капіталісти якраз виставлять попит на засоби виробництва I підподілу в сумі 2 000 млн. крб.

На задоволення цього попиту й піде продукція I підподілу, якраз на суму в 2 000 млн. крб., що не змогла бути реалізована всередині самого I підподілу.

Значить, засоби виробництва I підподілу на суму 2000 млн. крб., що становлять вартість змінного капіталу й додаткову вартість, будуть обмінені на засоби споживання II підподілу, що становлять вартість сталого капіталу цього останнього. Всю продукцію I підподілу реалізовано. Лишаються нереалізовані засоби споживання в II підподілі на суму в 1000 млн. крб. Ці нереалізовані засоби споживання будуть реалізовані через обмін всередині II підподілу. Справді, робітники II підподілу дістали 500 млн. крб. зарплати, а капіталісти — стільки ж додаткової вартості. Решта нереалізованих у II підподілі засобів споживання на 1000 млн. крб. і піде на задоволення потреб робітників і капіталістів того ж підподілу.

Отже обмін між двома підподілами набере такого вигляду:

$$\text{I підподіл} - \boxed{4000c} + \boxed{1000v + 1000m} = 6000.$$

$$\text{II підподіл} - \boxed{2000c} + \boxed{500v + 500m} = 3000.$$

I підподіл реалізує в себе своїх власних продуктів на суму, точно рівну вартості свого сталого капіталу; II підподіл реалізує в себе своїх продуктів на суму, що дорівнює змінному капіталові й додатковій вартості. Решта ж продукції обмінюється між обома підподілами; при цьому реалізація товарів обох підподілів при простій репродукції можлива тільки в тому разі, коли I підподіл виставляє попит на таку кількість засобів споживання, яка своєю вартістю дорівнює вартості сталого капіталу II підподілу, при чому II підподіл повинен в обмін на це дати таку кількість своїх речей споживання, яка дорівнювала б вартістю змінному капіталові й додатковій вартості I підподілу. Очевидно, що для цього треба, щоб $(v+m)$ I підподілу дорівнювало c II підподілу, тобто $(v+m)I = cII$.

В цьому прикладі, взятому в Маркса, реалізація стала можлива через те, що цю рівність якраз додержано: $cII = 2000$ млн. крб., а $(v+m)I = 1000$ млн. крб. + 1000 млн. крб., тобто теж 2000 млн. крб.

Отже Марксова схема ілюструє процес заміщення складових частин суспільного капіталу в умовах простої репродукції при припущенні ідеальної пропорційності реалізації суспільного продукту. Проте, тут відразу ж дано ті суперечності репродукції і обігу суспільного капіталу, які неминухо приводять до непропорційності, до заминок і перерв у суспільній репродукції.

У цих схемах ми виразно бачимо, що вже при простій репродукції відбувається, як говорить Маркс, «безперервний обіг між сталим капіталом і сталим капіталом»: справді, в I підподілі частина про-

дукції на суму Іс реалізується всередині цього підподілу через обмін засобами виробництва між капіталістами «свого» підподілу. Цей «обіг між сталим капіталом і сталим капіталом» не входить в особисте споживання. З цього видно, що в капіталістичному суспільстві репродукція і обіг суспільного капіталу може в значній частині відбуватися коштом засобів виробництва, при чому до певного часу незалежно від особистого споживання. Але так може бути тільки до певного часу. Адже виробництво взагалі не існує незалежно від споживання: виробництво засобів виробництва не відбувається заради його самого, а насамкінець веде до виробництва засобів споживання.

«Безперервний обіг між сталим капіталом і сталим капіталом, — як зауважує Маркс, — *попервах* незалежний від особистого споживання в тому розумінні, що він ніколи в нього не входить, але *кінець - кінцем* обмежений особистим споживанням, бо виробництво сталого капіталу ніколи не відбувається заради його самого, але відбувається тільки через те, що його більше споживають у тих галузях виробництва, продукти яких входять в особисте споживання»¹.

Таким чином уже тут ми виявляємо суперечність між виробництвом і споживанням, яка характерна для капіталістичної репродукції і є вияв суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою присвоєння. В наслідок загострення цих суперечностей і виникають капіталістичні кризи перепродукції.

Суперечності, закладені в репродукції і обігу суспільного капіталу вже при простій репродукції, виявляються також надто виразно в питанні про роль у цьому процесі репродукції *основного капіталу*.

Ми припускаємо, що при простій репродукції рік - у - рік спрацьовується та ж сама частина основного капіталу. Але треба тільки нам уявити собі, що відношення між відмерлою частиною основного капіталу, що вимагає свого заміщення, і дійовою частиною основного капіталу змінюється, тобто один рік відмерла частина більша, другий рік — менша, як уже стане неминучим порушення припущеної нами ідеальної пропорційності, хоч би репродукція тривала в старих розмірах і зберігалися інші рівні умови.

Тут можливі два випадки. Перший випадок — коли зростає відмерла частина основного капіталу, що вимагає свого заміщення. Тоді виявиться нестача в засобах виробництва, які виробляються в I підподілі, що приведе неминучо до переміщення праці й капіталу з одного підподілу в другий і, значить, до порушень ходу простої репродукції.

Коли б, навпаки, даного року відмерла частина основного капіталу зменшилася, то був би надлишок у засобах виробництва, що привело б до перепродукції. «Сами по собі такі надлишки є зовсім не біда, а вигода, але за капіталістичного виробництва вони

¹ Маркс, Капітал, т. III, ч. 1, розд. 18, стор. 212, 1932 р. Курсив авторів. I. Л. і К. О. Скрізь, де не вказано рік видання, «Капітал» цитується за вид. 1932 р.

«біда» (Маркс). Все це говорить за те, що схеми Маркса, показуючи, як відбувається в капіталістичному суспільстві реалізація, заміщення окремих частин суспільного капіталу, разом з тим викривають усю суперечливість руху суспільної репродукції, що робить неминучими кризи навіть в умовах простої репродукції.

«Цей приклад з основним капіталом — при незмінних розмірах репродукції, — говорить Маркс, — разючий. Непропорційність у виробництві основного й обігового капіталів — це одна з найулюбленіших економістами причин, які служать для пояснення криз. Що така непропорційність може й повинна виникати при простому підтриманні основного капіталу, що вона може й повинна виникати при припущенні ідеального, нормального виробництва, при простій репродукції суспільного капіталу, який уже функціонує, — це для них щось нове»¹.

Характерною рисою капіталізму є не проста репродукція, а тенденція до поширеної репродукції. А проте проста репродукція не є проста абстракція.

«Навіть якщо відбувається нагромадження, — говорить Маркс, — проста репродукція завжди становить частину останнього, значить, її можна розглядати відокремлено, вона — реальний фактор нагромадження»².

Проста репродукція, входячи як частина в репродукцію поширену, разом з тим уже виявляє характерні для капіталізму суперечності репродукції й обігу суспільного капіталу.

В поширеній репродукції ці суперечності дістають дальший розвиток.

§ 178. Поширена репродукція.

Погляньмо тепер, за яких умов можуть бути здійснені реалізація і заміщення суспільного капіталу в умовах поширеної репродукції.

Поширена репродукція передбачає, що частина додаткової вартості капіталізується, тобто йде не на задоволення потреб капіталіста, а на поширення виробництва, перетворюється в капітал. Щоб частину додаткової вартості перетворити в капітал, треба закупити на ринку додаткові верстати, машини, сировину, допоміжні матеріали й робочу силу. Але для цього треба, щоб у дійсності були вироблені засоби виробництва, що будуть служити дальшому виробництву. «...Не творячи чуда, — говорить Маркс, — можна перетворювати в капітал лише такі речі, які можна вживати в процесі праці, тобто засоби продукції, і далі такі речі, з яких робітник може себе утримувати, тобто засоби існування. Отже частина річної додаткової праці мусить бути вжита на виготовлення додаткових

¹ Маркс, Капітал, т. II, стор. 459, 1918 р.

² Там же, стор. 380.

засобів продукції і засобів існування понад ту їхню кількість, яка була потрібна, щоб замінити авансований капітал»¹.

Крім додаткових засобів виробництва, потрібна також наявність додаткової робочої сили. «Про це, — говорить Маркс, — також подбав уже механізм капіталістичної продукції, репродукуючи робітничий клас як клас, залежний від заробітної плати, клас, що його звичайної заробітної плати вистачає на те, щоб не тільки забезпечити своє утримання, але й розмноження. Капіталові треба ці додаткові робочі сили різного віку, постачувані йому шороку робітничим класом, долучити тільки до додаткових засобів продукції, що вже містяться в річній продукції, — і перетворення додаткової вартості на капітал є готове»².

Отже поширення виробництва можливе тільки в тому разі, коли вже є готові необхідні додаткові знаряддя й засоби виробництва та додаткова робоча сила.

Тим часом у поданих нами раніше схемах простої репродукції засобів споживання, створених у II підподілі, досить тільки для того, щоб покрити потребу на засоби споживання робітників і капіталістів обох підподілів. Ні про яке поширення виробництва за таких умов говорити не доводиться. Коли б навіть капіталісти, скажім, I підподілу й надумали частину одержаної ними додаткової вартості вжити на подальше поширення виробництва, то вони не могли б за цих умов здійснити це своє бажання, бо не знайшли б на ринку потрібних для цього додаткових засобів виробництва та робочої сили.

Очевидно, що при переході до поширеної репродукції відбуваються деякі зміни. Які ж саме? Візьмим за вихідний пункт для нашого міркування I підподіл.

Припустім, що, проробивши один цикл виробництва, капіталісти починають другий цикл уже в поширеному масштабі.

Вся продукція I підподілу, одержана в наслідок першого циклу, дорівнює сумі $(cI + vI + mI)$, що являє собою певну кількість засобів виробництва³. З цієї продукції певна кількість, рівна cI , піде на відновлення сталого капіталу свого ж підподілу в старому розмірі. Але капіталістам цього підподілу потрібна додаткова кількість сталого капіталу для поширення виробництва. Очевидно, що вони можуть його взяти знов таки тільки з своєї продукції, тобто з решти ще неспожитої суми $(v + m)I$. Але з цього ж фонду $(v + m)I$ повинен дістатися знаряддя й засоби виробництва ще й II підподілу (як для відновлення свого cII , так і для його поширення). Значить, якщо раніше, при простій репродукції, вся сума продукції $(v + m)I$ йшла

¹ Маркс, Капітал, т. I, стор. 493, укр. вид., 1933 р.

² Там же.

³ Ми тут, як і раніше, припускаємо, що всі частини основного капіталу спрацьовуються і переносять свою вартість на готовий товар за один цикл виробництва.

цілком для відновлення сII, то тепер, при поширеній репродукції, ця сума повинна включати в себе деякий надлишок, що міг би задовольнити потребу обох підподілів на додатковий сталий капітал.

Вже з цього ясно, що для поширеного виробництва замість рівності між сII і $(v + m)I$ треба, щоб $(v + m)I$ було більше, ніж сII: $(v + m)I > cII$.

Але підемо далі.

Капіталісти I підподілу виготовляють, як ми сказали, знаряддя й засоби виробництва не тільки для себе, а й для II підподілу.

А для того, щоб II підподіл міг придбати засоби виробництва, потрібні для відновлення й поширення свого сталого капіталу, він повинен бути платоспроможним на відповідну суму. Це можливо тільки в тому разі, коли він дасть I підподілові засобів споживання рівно на таку суму, на яку він хоче купити у нього засобів виробництва. З другого боку, I підподіл повинен мати змогу ввібрати пропонувані йому засоби споживання. Іншими словами, потреби робітників і капіталістів I підподілу на засоби споживання повинні дорівнювати поданню цих засобів з боку II підподілу. Ця рівність між вартістю товарів, якими обмінюються між собою обидва підподіли, є необхідна умова заміщення суспільного капіталу як для простої, так і для поширеної репродукції.

Спробуймо алгебрично написати цю рівність для поширеної репродукції.

Нехай капіталісти I підподілу з усієї маси додаткової вартості, одержаної ними в наслідок першого циклу виробництва (тобто з усієї маси mI), витрачають для своїх особистих потреб частину, рівну Ia ; нехай змінний капітал, потрібний I підподілові для другого поширеного циклу виробництва, дорівнює Iv' . Очевидно, що I підподіл для задоволення особистих потреб капіталістів і потреб робітників, що почали новий цикл виробництва, потребуватиме засобів споживання від II підподілу на суму: $Iv' + Ia$.

Якщо ж II підподілові для поширення виробництва потрібний буде від I підподілу сталий капітал на суму Ic' , то для реалізації потрібно додержати такої рівності:

Ic' (попит на сталий капітал з боку II підподілу для нового циклу) = Iv' (змінний капітал I підподілу для нового циклу або потреба робітників нового циклу I підподілу на продукти) + Ia (частина додаткової вартості I підподілу, що йде на особисте споживання капіталістів). Коротше:

$$Ic' = Iv' + Ia.$$

Щоб дати більш наочне уявлення про умови заміщення суспільного капіталу при поширеній репродукції і зробити звідси потрібні висновки, звернімося знов до Марксової схеми.

Взявши для I підподілу ті ж цифри, що й у схемі простої репродукції, і припустивши, що капіталісти I підподілу вживають на поширення виробництва половину реалізованої ними додаткової

вартості, Маркс дає таку схему «вихідного пункту», тобто *початку* поширеної репродукції:

I підподіл — виробництво засобів виробництва:
 $4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m = 6\ 000.$

II підподіл — виробництво засобів споживання:
 $1\ 500c + 750v + 750m = 3\ 000.$

Закінчивши перший вихідний цикл виробництва, капіталісти I підподілу витрачають половину реалізованої ними додаткової вартості, тобто 500 млн. крб. на поширення свого виробництва в наступному циклі. На ці 500 млн. крб. вони дістають засоби виробництва й робочу силу, тобто елементи і сталого і змінного капіталу.

В якій саме пропорції ці 500 млн. крб. розбиваються на сталий і змінний капітал, залежить від висоти органічної будови капіталу в I підподілі.

Органічна будова капіталу в I підподілі дорівнює 4 000 : 1 000, тобто сталий капітал відноситься до змінного, як 4 : 1. Якщо припустити, що та ж сама пропорція буде додержана й при поширенні виробництва, то з тих 500 млн. крб., що асигновані капіталістами I підподілу на це поширення, 400 млн. крб. мають бути затрачені на купівлю засобів виробництва і 100 млн. крб. — на купівлю робочої сили. Чи є на ринку додаткові засоби виробництва на 400 млн. крб.? Згідно з наведеною нами схемою вони є. Всього засобів виробництва створено на 6 000 млн. крб. З них 4 000 млн. крб. піде на відновлення сталого капіталу I підподілу, 1 500 млн. — на відновлення сталого капіталу II підподілу. Залишається решта засобів виробництва на 500 млн. крб. З цієї решти 400 млн. крб. засобів виробництва підуть на подальше поширення виробництва свого ж I підподілу. Таким чином залишиться нереалізованим решта засобів виробництва на 100 млн. крб. Очевидно, ці засоби виробництва мають бути обмінені на засоби споживання для тих додаткових робітників, яких потребуватиме поширення виробництва в I підподілі і заробітна плата яких якраз дорівнює цим 100 млн. крб.

Як же тепер відбудеться реалізація засобів споживання II підподілу? Засоби споживання на 1 500 млн. крб. перейдуть у I підподіл в обмін на засоби виробництва, потрібні для відновлення спрацьованого сталого капіталу II підподілу; засоби споживання вартістю в 750 млн. крб. підуть на задоволення потреб робітників, зайнятих у II підподілі. Таким чином залишаться нереалізованими засоби споживання на 750 млн. крб., що становлять додаткову вартість капіталістів II підподілу. Частина цих засобів споживання на суму в 100 млн. крб. піде на задоволення потреб додаткових робітників I підподілу. На заміну цих 100 млн. крб., що вміщені в засобах споживання, II підподіл дістане на таку ж суму додаткових засобів виробництва. Наявність цих додаткових засобів виробництва дасть змогу поширити також виробництво в II підподілі. Проте поряд з додатковими засобами виробництва потрібна також додаткова робоча сила. Співвідношення між сталим і змінним капіталом у II під-

поділі дорівнює 2 : 1. Значить, якщо в II підподілі засоби виробництва збільшилися на 100 млн. крб. (і якщо організаційний склад капіталу тут теж не змінюється), то засоби споживання для додатково втягуваних у виробництво робітників повинні вирости на 50 млн. крб. Ці додаткові засоби можуть бути взяті з тих 750 млн. крб., що являють собою додаткову вартість капіталістів II підподілу.

Отже, з 750 млн. крб. 100 млн. підуть на додаткові засоби виробництва і 50 млн. — на додаткові засоби споживання, а 600 млн. крб. становитимуть той фонд, який капіталісти II підподілу затратять на задоволення своїх потреб.

Таким чином до початку другого поширеного циклу виробництва ми матимемо таке становище:

I підподіл (виробництво засобів виробництва)

Вартість продукції першого циклу $4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m = 6\ 000$

Додаткові засоби виробництва й засоби споживання, що йдуть на поширення виробництва коштом капіталізованої частини додаткової вартості. $400c + 100v = 500$

Розміщення продукції до початку нового поширеного циклу виробництва. $4\ 400c + 1\ 100v$ $500m$
вкладено у спожито
виробництво капіталістами

II підподіл (виробництво засобів споживання)

Результат першого циклу. $1\ 500c + 750v + 750m = 3\ 000$

Додаткові засоби виробництва й засоби споживання, що йдуть на поширення виробництва коштом капіталізованої частини додаткової вартості $100c + 50v = 150$

Розміщення продукції до початку нового циклу. $1\ 600c + 800v$ $600m$
вкладено у спожито
виробництво капіталістами

Отже другий цикл поширеної репродукції капіталісти I підподілу почнуть, маючи вже $4\ 400c$ і $1\ 100v$, а капіталісти II підподілу — маючи $1\ 600c$ і $800v$ (частина додаткової вартості, що пішла на особисті потреби капіталістів, втрачає після її споживання своє значення для репродукції).

Якщо ми будемо на тих же підставах далі поширювати виробництво, то матимемо таке:

$$\begin{array}{lcl} 2\text{-й цикл:} & \begin{array}{l} \text{I } 4\ 400c + 1\ 100v + 1\ 100m = 6\ 600 \\ \text{II } 1\ 600c + 800v + 800m = 3\ 200 \end{array} & \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I } 4\ 400c + 1\ 100v + 1\ 100m = 6\ 600 \\ \text{II } 1\ 600c + 800v + 800m = 3\ 200 \end{array}} \right\} = 9\ 800 \\ 3\text{-й цикл:} & \begin{array}{l} \text{I } 4\ 840c + 1\ 210v + 1\ 210m = 7\ 260 \\ \text{II } 1\ 760c + 880v + 880m = 3\ 520 \end{array} & \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I } 4\ 840c + 1\ 210v + 1\ 210m = 7\ 260 \\ \text{II } 1\ 760c + 880v + 880m = 3\ 520 \end{array}} \right\} = 10\ 780 \\ 4\text{-й цикл:} & \begin{array}{l} \text{I } 5\ 324c + 1\ 331v + 1\ 331m = 7\ 986 \\ \text{II } 1\ 936c + 968v + 968m = 3\ 872 \end{array} & \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I } 5\ 324c + 1\ 331v + 1\ 331m = 7\ 986 \\ \text{II } 1\ 936c + 968v + 968m = 3\ 872 \end{array}} \right\} = 11\ 858 \\ 5\text{-й цикл:} & \begin{array}{l} \text{I } 6\ 442c + 1\ 610v + 1\ 610m = 9\ 662 \\ \text{II } 2\ 342c + 1\ 172v + 1\ 172m = 4\ 686 \end{array} & \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I } 6\ 442c + 1\ 610v + 1\ 610m = 9\ 662 \\ \text{II } 2\ 342c + 1\ 172v + 1\ 172m = 4\ 686 \end{array}} \right\} = 14\ 348 \end{array}$$

Розглянені нами схеми змальовують абстрактну картину реалізації на основі припущення ідеальної пропорційності в розподілі суспільного продукту між різними галузями. А проте, це зовсім не означає, що в капіталістичному суспільстві продукти розподіляються або можуть розподілятися пропорційно. Як і всякий інший закон капіталізму, закон реалізації «здійснюється тільки через нездійснення».

Марксові схеми репродукції, показуючи, як можливі в умовах капіталізму заміщення окремих частин суспільного капіталу і реалізація суспільного продукту, разом з тим показують ті суперечності, що закладені в поширеній репродукції суспільного капіталу.

Із цих схем видно, що зростання засобів виробництва випереджає зростання засобів споживання, і це є закон капіталістичної репродукції. Таким чином у розвитку основних підподілів суспільного капіталу зовсім неможлива рівномірність і обов'язкова нерівномірність. Звідси Ленін робить дуже важливий висновок, «що навіть при цілком пропорційній, ідеально гл'яденькій реалізації ми не можемо уявити собі капіталізму без суперечності між виробництвом і споживанням, без того, щоб велетенське зростання виробництва не сполучалося з надто слабим зростанням (або навіть застоєм і погіршенням) народного споживання. Реалізація відбувається більше коштом засобів виробництва, ніж коштом засобів споживання — це ясно випливає з схем Маркса; а з цього в свою чергу випливає з неминучістю, що «чим більше розвивається продуктивна сила, тим більше приходить вона в суперечність з вузькою основою, на якій базується відношення споживання» (Маркс)»¹.

Таким чином, схеми репродукції показують нам, що навіть при «цілком пропорційній, ідеально гл'яденькій реалізації» в русі суспільного капіталу неминучі ті суперечності, які ми вже відзначали вище, розглядаючи основні особливості репродукції й обігу суспільного капіталу.

Розглянувши схеми руху суспільного капіталу в умовах простої й поширеної репродукції, ми повинні підкреслити, що ці схеми мають на меті *ілюструвати в загальній формі* вже схарактеризовані нами вище особливості репродукції й обігу суспільного капіталу на його відміну від репродукції індивідуального капіталу.

У реальній капіталістичній дійсності процес репродукції суспільного капіталу відбувається в куди складнішій формі: репродукція капіталу супроводиться зростанням органічного складу капіталу, в процесі обігу суспільного капіталу беруть участь гроші, репродукція відбувається через утруднення, заминки й кризи.

§ 179. Критика соціал - фашистських перекирувань Марксової теорії репродукції суспільного капіталу.

Характерною рисою соціал - фашистських теорій репродукції є підхід до цієї проблеми з погляду рівноваги.

¹ Ленін, т. II, стор. 423.

Соціал - фашисти вважають, що Маркс своїми схемами простої й поширеної репродукції хотів довести панування принципу рівноваги в розвитку капіталістичної репродукції.

Це соціал - фашистське розуміння Марксових схем як схем, що доводять рівновагу капіталістичного господарства, якнайяскравіше висловив Браунталь, який пише: «Марксові пощастило і для безперервно поширюваного господарства знайти відносини рівноваги між обома сферами виробництва. Таким чином дослідження відносин обміну між сферами виробництва по суті привело Маркса до потвердження теорії Сея про шляхи збуту»¹. Браунталь, зводячи Маркса до банального, вульгарного економіста Сея, тим самим з надзвичайною ясністю показує всю глибину падіння соціал - демократії. Щоб уявити собі, до яких потворних перекручень Марксової теорії доходить Браунталь, досить послатися на те, що суть поглядів Сея, які Маркс називав вульгарними, зводилася до того, що ніякої перепродукції в капіталістичному суспільстві бути не може, бо продукти обмінюються на продукти і між продавцями та покупцями існує рівновага.

Таким чином Браунталь, захищаючи й виправдуючи капіталістичний лад, хоче підсунути Марксові погляд Сея (розкритикований на ділі Марксом) про гармонійність капіталістичного виробництва, про відсутність у ньому суперечностей і неможливість у ньому перепродукції товарів.

Маркс зовсім інакше розумів процес репродукції й обігу суспільного капіталу. Маркс показав, що цей процес висуває на перший план глибочезні суперечності капіталістичного виробництва, що ведуть на ділі не до рівноваги й гармонії, а до диспропорційності, до утруднень і перерв у процесі репродукції. «Той факт, — писав Маркс, — що товарове виробництво є загальна форма капіталістичного виробництва, вже сам по собі... створює певні, властиві цьому способowi виробництва умови нормального обміну, значить, нормального ходу репродукції як простої, так і в поширеному масштабі, — умови, що перетворюються в такі ж численні умови ненормального ходу репродукції, у такі ж численні можливості криз, бо *рівновага за стихійно складуваного ладу цього виробництва сама є випадковість*»².

Ленін, борючись за справжній бойовий революційний зміст вчення Маркса про репродукцію й обіг суспільного капіталу і розвиваючи далі це вчення, висміює дрібнобуржуазного економіста Сімонді й народників, які не можуть уявити собі розвитку без пропорційності.

«Добрий Сімонді, — говорить Ленін, — думає, що «непропорційний» розвиток не є розвиток (як думають і наші народники), що ця непропорційність — не закон даного ладу суспільного господарства та його руху, а «шомилжа» законодавця...»³.

¹ Браунталь, Сучасне господарство і його закони (німецькою мовою), стор. 162.

² Маркс, Капітал, т. II, стор. 471, 1923 р. Курсив наш. — І. Л. і К. О.

³ Ленін, т. II, стор. 20.

Соціал - фашисти й тут стараються замазати неусуненні суперечності капіталістичної системи господарства, щоб, прикриваючись ім'ям Маркса, краще виконати свою роль оборонців капіталізму, лакеїв фашизму.

Треба зауважити, що в душі рівноваги трактує Марксові схеми репродукції і т. Бухарін.

Так, на думку т. Бухаріна, Маркс у схемах рівноваги хотів показати, «як можлива рухлива рівновага ростущої капіталістичної системи».

Тов. Бухарін пише, що в цих схемах «дано можливість рівноваги між різними частинами сукупного суспільного виробництва»¹.

На позиціях рівноваги в питанні про репродукцію й обіг суспільного капіталу (як і в ряді інших питань) стоять також і троцькісти. Так, троцькістський теоретик Преображенський в ряді своїх «робіт» трактує Марксові схеми як схеми рівноваги.

У цьому питанні, як і в ряді інших, механістична теорія рівноваги служить в руках класових ворогів та їхньої агентури для замазування суперечностей капіталізму.

§ 180. Критика теорії ринку Туган - Барановського.

Вчення Маркса про репродукцію й обіг суспільного капіталу і зокрема Марксові схеми репродукції намагався «використати» Туган - Барановський для «доказу» можливості гармонійного розвитку капіталізму.

Маркс у своєму вченні про репродукцію й обіг суспільного капіталу показав, що в міру розвитку капіталізму продуктивне споживання зростає швидше за індивідуальне, виготовлення засобів виробництва випереджає виготовлення засобів споживання.

Туган - Барановський умудрився зробити з цього правильного твердження в корені невірні, абсурдні висновки про те, що капіталістичне виробництво може взагалі розвиватися зовсім незалежно від споживання.

«У капіталістичному... господарстві, — пише Туган - Барановський, — технічний прогрес має тенденцію заміщати людське споживання споживанням засобів виробництва на шкоду суспільному споживанню.

Чи не спричинить, проте, це відносне заміщення людського споживання продуктивним споживанням засобів виробництва утворення надлишкового продукту, що не знаходить собі місця на ринку? Звичайно, ні. Найширше заміщення робітників машинами не спроможне само по собі зробити якунебудь машину зайвою й некорисною. Нехай усі робітники до одного будуть замінені машинами: в такому разі цей єдиний робітник приводитиме в рух усю колосальну масу машин і за їх допомогою вироблятиме нові машини й предмети

¹ Бухарин, Империализм и накопление капитала, стор. 5 і 11.

споживання капіталістичного класу. Робітничий клас зникне, та це ані трохи не затримає реалізації продуктів капіталістичної промисловості.

Капіталісти діставатимуть в своє розпорядження більшу масу предметів споживання, і увесь суспільний продукт одного року поглинатиметься виробництвом і споживанням капіталістів наступного року. Якщо ж капіталісти в своїй жадобі до нагромадження забажують скоротити й своє власне споживання, то й це річ цілком здійсненна; в цьому разі скоротиться виробництво предметів споживання капіталістів, і ще більша частина суспільного продукту складатиметься з засобів виробництва, призначених для дальшого поширення виробництва. Вироблятиметься, наприклад, вугілля й залізо, які йтимуть на дальше поширення виробництва вугілля й заліза. Поширене виробництво вугілля й заліза за кожний дальший рік поглинати вугілля й залізо, вироблені попереднього року, і так без краю, поки не будуть вичерпані природні запаси відповідних мінералів»¹.

Таким чином уся суть теорії Туган - Барановського зводиться до твердження, що виробництво незалежне від споживання, що капіталістичний ринок може розвиватися безперешкодно коштом самих засобів виробництва при умові пропорційного розподілу праці між окремими галузями виробництва, а кризи спричиняються не чим іншим, як порушенням пропорційності в силу анархії капіталістичного способу виробництва.

Теорія Туган - Барановського є в корені невірна й по суті своїй апологетична теорія.

Звичайно, відмітною рисою капіталістичного розвитку є швидше зростання засобів виробництва проти засобів споживання. Але було б найгрубішою помилкою зробити звідси висновок, що виробництво незалежне від споживання. Насамкінець усяке виробництво засобів виробництва приводить до поширення предметів споживання.

Усяка машина, якщо вона навіть створюється для виробництва нових машин, насамкінець через ці ж машини або ж через машини, вироблювані цими машинами, приводить до зростання машин, що виробляють предмети споживання. І що дужче збільшується виробництво машин, то в дужчій мірі збільшується продуктивність праці і маса вироблюваних предметів споживання.

«Отже, насамкінець, — говорить Ленін, — продуктивне споживання (споживання засобів виробництва) завжди зв'язане з особистим споживанням, завжди залежне від нього. Тим часом капіталізові властиві, з одного боку, стремління до безмежного поширення продуктивного споживання, до безмежного поширення нагромадження й виробництва, а з другого боку — пролетаризування народних мас, яке ставить досить вузькі межі поширенню особистого споживання»².

¹ Туган - Барановский, Периодические промышленные кризисы, стор. 195 — 196, 1923 р.

² Ленін, т. II, стор. 400.

Цю суперечність, що виростає з основної суперечності капіталістичного виробництва, намагається приховати Туган - Барановський, «посилаючись» при цьому на перекручене ним вчення Маркса. Приховуючись авторитетом Маркса, Туган - Барановський намагається прикрасити й захистити капіталізм.

§ 181. Критика теорії репродукції Розі Люксембург.

Якщо Туган - Барановський доводив, що поширення капіталістичного ринку можливе коштом тільки самих засобів виробництва незалежно від споживання, то Роза Люксембург доводила, що без притягнення некапіталістичного оточення у вигляді селян, ремесників, колоніальних народів капіталістичне суспільство не може реалізувати ту частину капіталістичного зиску, що йде на даліше поширення виробництва.

Як ми бачили, вартість продукції в обох підподілах розподіляється на сталий капітал c , змінний v і додаткову вартість m . При простій репродукції I підподіл, що складається з засобів виробництва, реалізує частину своєї продукції всередині самого підподілу на ту суму, яка потрібна для відновлення спрацьованого сталого капіталу. Друга ж частина засобів виробництва, що міститься в змінному капіталі v й додатковій вартості m I підподілу, обмінюється на предмети споживання, що є в c II підподілу. Щодо предметів споживання, які є в v і m II підподілу, то вони реалізуються всередині самого підподілу. Тут, говорить Роза Люксембург, при реалізації ніяких труднощів не трапляється.

Інакше стоїть справа, на її думку, при поширеній репродукції. Тут постає запитання, яким чином може бути реалізована «частина товарів, що має в собі зиск, для капіталізації, для нагромадження». Чи можуть бути покупцями цієї частини суспільної продукції робітники? «Аджеж робітники, крім одержаної ними від підприємця заробітної плати, не володіють ніякими купівельними засобами», а ця заробітна плата вже ними витрачена на реалізацію тієї частини суспільного продукту, що втілена в v .

«Але може сами капіталісти, поширюючи власне споживання, можуть стати покупцями? Проте, коли б сами капіталісти без лишку прогулювали всю видавлену з робітників додаткову вартість, то нагромадження ніякого не було б».

Звідси Роза Люксембург приходять до висновку: «Ясно одним покупцями не можуть бути ні робітники, ні капіталісти».

Інші верстви капіталістичного суспільства: чиновники, військові, духовництво, вчені, художники — не можуть купити цю частину продукції, бо утримуються коштом додаткової вартості або заробітної плати і «не мають ніяких самостійних джерел купівельної сили».

Якщо припустити, що лишок продукції, яка містить у собі зиск, призначений для нагромадження, буде щороку обмінюватися між

капіталістами й затрачатися ними всіма для поширення виробництва, то, на думку Розі Люксембург, «ми матимемо перед собою каруселю, що крутиться сама собою в пустому просторі... це буде... виробництво товарів заради виробництва, значить, з погляду капіталу, цілковита нісенітниця».

Звідси Роза Люксембург приходить до висновку, що покупцями цієї частини товарів можуть бути тільки представники некапіталістичного оточення.

До аналогічного висновку приходили й російські народники. Наприклад, свою теорію безгрунтовності російського капіталізму вони обґрунтовували, між іншим, тим, що без допомоги зовнішнього ринку немов би не може бути реалізована додаткова вартість, а зовнішній ринок уже захоплений більш розвиненими країнами капіталізму, в силу чого молодий російський капіталізм, на думку народників, не може розвиватися.

Отже Роза Люксембург виходить з того, що в умовах чистого капіталізму, який складається з капіталістів і робітників, неможлива реалізація тієї частини зиску, що йде на нагромадження, і значить, неможливе нагромадження.

З розгляду Марксового вчення ми вже знаємо, що частина додаткової вартості втілена в додаткових засобах виробництва й засобах споживання для робітників. Таким чином уже своєю речовою формою вона призначена служити нагромадженню, дальшому поширенню виробництва. Роза Люксембург вважав, проте, що реалізувати цю частину додаткової вартості неможливо, бо ні робітники, ні капіталісти не можуть виставити відповідного попиту на ці товари. На це твердження Розі Люксембург пристати не можна. Певна річ, додатковий попит на предмети споживання не може виникнути з боку робітників, що працювали в попередньому циклі виробництва. Проте незрозуміло, чому цей попит не може бути виставлений з боку робітників, що додатково залучаються до виробництва. Додаткової робочої сили в умовах капіталізму завжди є більше, ніж досить. Капіталіст, що задумав поширити виробництво, найме нових робітників, які й виставлять додатковий попит на предмети споживання в розмірі своєї заробітної плати. Те ж саме треба сказати й про капіталістів, що виставлять попит на додаткові засоби виробництва, потрібні для поширення підприємства. Отже реалізація частини додаткової вартості, призначеної на поширення виробництва, відбудеться таким чином: частину її капіталісти виплачують додатковим робітникам у вигляді заробітної плати, і ті куплять на неї потрібні їм речі споживання; друга ж частина буде реалізована в порядку обміну капіталістів додатковими засобами виробництва, потрібними для поширення виробництва.

Роза Люксембург подає тільки той єдиний доказ проти зазначеного розв'язання поставленого нею питання, що в цьому разі вийде «каруселя», «виробництво товарів заради виробництва, отже, з погляду капіталу, цілковита нісенітниця».

Проте, якраз найхарактерніша риса капіталістичного способу виробництва — це нагромадження заради нагромадження, виробництво заради виробництва. Це діється через те, що метою капіталіста є погоня за додатковою вартістю, а додаткова вартість створюється в процесі виробництва. Це й спонукає капіталіста без краю поширювати виробництво. Поширення виробництва, зростання додаткової вартості означають зростання могутності й влади капіталу і разом з тим приносять до загострення суперечностей капіталізму.

Мало того, нагромадження за всяку ціну стає для капіталіста об'єктивною необхідністю внаслідок конкуренції інших капіталістів.

Все це говорить за те, що «нагромадження заради нагромадження, виробництво заради виробництва» зовсім не є «нісенітниця», а реальна тенденція капіталістичної репродукції.

Щоб розв'язати поставлену нею проблему, Роза Люксембург притягає зовнішній ринок, як це робили й народники. Проте притягнення зовнішнього ринку по суті нічого не розв'язує. Ленін у боротьбі з народництвом прекрасно розбиває цей доказ від зовнішнього ринку.

«Справді, — говорить він, — чи є хоч крихта здорового розуму в цьому притяганні зовнішнього ринку до питання про «реалізацію»? Питання про реалізацію полягає в тому, яким чином для кожної частини капіталістичного продукту щодо вартості (сталий капітал, змінний капітал і надвартість) і щодо його матеріальної форми (засоби виробництва, предмети споживання, зокрема предмети необхідності й предмети розкоші) знайти другу частину продукту, що заміщає її на ринку. Ясно, що зовнішня торгівля повинна бути при цьому абстрагована, бо притягнення її і на волос не посуває наперед розв'язання питання, а тільки відсуває його, переносячи питання з однієї країни на кілька країн»¹.

Таким чином ми приходимо до висновку, що додаткова вартість може бути реалізована в умовах капіталізму і без допомоги зовнішнього ринку та некапіталістичного оточення.

Чи означає це, що капіталізм може обійтися без зовнішніх ринків або що він може розвиватися без труднощів і криз? Зовсім не означає.

Помилка Рози Люксембург і народників полягає не в тому, що вони визнають необхідність зовнішнього ринку для капіталістичних країн, а в тому, що вони, як говорить Ленін, «притягають зовнішній ринок для пояснення реалізації надвартості, абсолютно нічого не пояснюючи...».

«Необхідність зовнішнього ринку для капіталістичної країни визначається зовсім не законами реалізації суспільного продукту (і надвартості зокрема), а... тим, що капіталізм є лише як наслідок широко розвиненого товарового обігу, який виходить за межі держави. Тим то не можна собі уявити капіталістичної нації без зовнішньої торгівлі»².

¹ Ленін, т. III, стор. 22.

² Там же, стор. 39.

Неправильно також народники й Роза Люксембург вбачали головне утруднення капіталізму в реалізації додаткової вартості. Справді ці утруднення виникають при реалізації всіх частин суспільного продукту. «Не тільки продукти (або частини продуктів), що заміщають надвартість, а й продукти, що заміщають змінний капітал; не тільки продукти, що заміщають змінний капітал, а й продукти, що заміщають сталий капітал...; не тільки продукти, що існують у формі предметів споживання, а й продукти, що існують у формі засобів виробництва.— всі однаково реалізуються лише серед «утруднень», серед постійних коливань»¹.

Вбачаючи основу поширеної репродукції в *зовнішньому відношенні* між капіталістичною системою і некапіталістичним оточенням, теорія нагромадження Рози Люксембург змазує тим самим *внутрішні* суперечності капіталістичної репродукції, які вже виявляються в простій репродукції і далі розвиваються при поширеній репродукції суспільного капіталу.

Далі теорія Рози Люксембург, що вважає за неможливе нагромадження без некапіталістичного оточення, приводить неминуче до висновку про *автоматичну загибель капіталізму*. Виходить, що в міру втягання некапіталістичного оточення в сферу капіталістичної системи капіталізм збувається можливості нагромаджувати; виходить, що зникнення некапіталістичного оточення зробить нагромадження зовсім неможливим, і в наслідок цього капіталізм повалиться *сам собою*, без соціалістичної революції. Ясно, що така теорія демобілізує пролетаріат в його революційній боротьбі і є надто небезпечна. Недурно за цю теорію автоматичної загибелі вхопилися тепер усякі «ліві» соціал-фашисти (включаючи й троцькістів), щоб за допомогою цієї теорії відтягти робітників від революційної боротьби².

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ.

Кризи.

§ 182. Загальна характеристика криз.

Характерною рисою капіталістичної репродукції є *кризи*, що повторюються періодично. Вони з величезною силою розхитують самі основи капіталістичного господарства і являють собою най-

¹ *Ленин*, т. II, стор. 33 — 34.

² Теорію автоматичної загибелі капіталізму ми вже згадували, розглядаючи питання про тенденцію загальної норми зиску до зниження (§ 124 першої частини). Ми ще повернемося до цієї теорії (зокрема в Рози Люксембург) при критичній антиленінських теорій імперіалізму (відділ XII).

Треба відзначити, що антимарксистська теорія нагромадження Рози Люксембург тісно зв'язана з її загальною механістичною методологією (і зокрема з запроваджуваною нею міноювою концепцією). Вона зв'язана з напівменшовицькими помилками Рози Люксембург у найважливіших питаннях стратегії й тактики класової боротьби.

яскравіший і найбільш концентрований вияв усіх суперечностей капіталізму.

Капіталістична репродукція відбувається стрибками. З певною періодичністю вона проходить стадії піднесення, кризи й депресії, тобто пригніченого, млявого стану виробництва, який знову переходить спочатку в повільне пожвавлення, а потім у піднесення, що кінчається знову кризою. Кризи розладнують усю капіталістичну систему господарства: підприємства закриваються, торгівля завмирає, банки лопаються, робітники й службовці масами викидаються на вулицю.

Всякі економічні біди бували й за докапіталістичних формацій. Їх знали й рабовласницький лад і феодалізм. Їх звичайно викликали якінебудь стихійні явища, наприклад, посуха, неврожай, повідь і т. д., або якінебудь громадські події, наприклад, війни. Проте всі ці потряси не мають по суті нічого спільного з тими кризами, які періодично розхитують капіталістичний лад.

Відмітною рисою капіталістичних криз є те, що вони виникають не в наслідок скорочення виробництва й недостачі товарів, не в наслідок якихнебудь стихійних бід, а в наслідок *перепродукції*. Таких криз не знає жодне господарство, крім капіталістичного.

«Під час криз, — говориться в «Комуністичному маніфесті», — вибухає суспільна епідемія, яка всім попереднім епохам видалася б безглуздя, — епідемія перепродукції. Суспільство в одну мить, враз виявляється відкинутим назад, до стану варварства, немов би голод або загальна спустошлива війна відрізали його від усіх засобів існування; промисловість, торгівля здаються знищеними, і через що? Через те, що суспільство занадто цивілізоване, занадто багате продуктами, в нього занадто багато промисловості, занадто багато торгівлі. Буржуазні відносини стали занадто вузькі, щоб вмістити створене ними багатство»¹.

Починаючи з 1825 р., капіталістичний світ приблизно через кожне десятиліття переживає капіталістичні кризи.

Криза 1825 р. вибухла в Англії, в найпередовішій тоді з промислового погляду капіталістичній країні.

Перед кризою було промислове піднесення, в основі якого лежали нові сфери прикладання капіталу, що відкрилися перед англійською промисловістю: будівництво каналів і газових заводів, технічна революція в текстильній промисловості (розповсюдження парового ткацького верстата) всередині Англії, а також відкриття зовнішнього південноамериканського ринку. Все це привело до промислового піднесення, насамперед у царині залізоробної промисловості, а звідси й у всьому господарстві Англії. Криза 1825 р. вибухла спочатку як біржова криза. Почалося знецінення акцій, облігацій, векселів, що привело ряд провінціальних банків до краху. Слідом за біржовою кризою вибухла й торговельна, а за нею і

¹ Маркс и Энгельс, Коммунистический манифест, стор. 23.

промислової. Криза з величезною силою струснула текстильну промисловість, гірничу й металургійну, охопила також і всю англійську промисловість в цілому. Ціна на бавовник упала на 60%, на залізо — на 25% і т. д.

Криза привела до різкого скорочення виробництва, до викидання робітників на вулицю, до зруйнування дрібних і середніх підприємств.

У наслідок кризи збереглися більші і технічно передовіші підприємства.

Після кризи настала депресія (млявий, пригнічений стан).

Депресія незабаром скінчилася і почалося нове піднесення. В основі цього піднесення лежало технічне переозброєння промисловості й транспорту, зростання парового транспорту, будівництво залізниць. Крім того піднесенню сприяли гарні врожаї.

Одночасно інтенсивно почався, за допомогою англійського капіталу, розвиток капіталізму в Америці. У 1836 р. промислове піднесення знову змінюється кризою. Вона вибухла насамперед в Америці, а потім захопила Англію, ударивши знов таки насамперед по англійській текстильній промисловості, а потім по гірничій і залізничній.

Приблизно через 5 років кінчається депресія, і починається нове пожвавлення, що змінюється новим піднесенням. В Англії швидким темпом розвивається бавовняна промисловість, у величезному на той час масштабі починається залізничне будівництво, доходячи суми в 900 млн. крб.

У 1847 р. вибухає криза, що починається з банкрутства торговельних фірм. Слідом за тим починається й промислова криза, яка найсильніше б'є по бавовняній, залізній, кам'яновугільній і транспортній промисловості.

Якщо раніше головною ареною періодичних криз була Англія, то криза 1847 — 1848 рр. обіймає вже в величезній мірі й континент Європи.

На європейському континенті починає швидко розвиватися залізничне будівництво, а разом з ним і місцева промисловість.

Пожвавлення промисловості, що почалося після кризи 1847 — 1848 рр., закінчується в 1857 р. кризою, що захоплює Америку, Англію, Францію й деякі інші країни, при чому, на відміну від попередніх років, від кризи найбільше потерпіла металургійна промисловість і в меншій мірі текстильна.

Після кризи 1857 р. англійський капітал лине в Індію. Це проникнення стає можливим завдяки залізничному будівництву, що розгорнулося.

На цей час усі вирішні країни Європи охопила бурхлива будівельна гарячка.

У Німеччині, що дістала в наслідок франко-прусської війни контрибуцію з Франції в сумі 5 млрд. франків, було засновано за період з 1870 р. по 1873 р. 958 акційних товариств з капіталом

попад 3,5 млрд. марок. В Австрії з 1867 по 1873 рр. організувалися 682 акційні товариства з капіталом у 2,5 млрд. флоринів. Треба сказати, що багато підприємств, які виникали під впливом пануючого ажіотажу, були дуті. У 1873 р. в Австрії вибухла біржова криза, що швидко перетворилася в промислову. З Австрії криза перекинулася в Німеччину, перейшовши потім у тривалу депресію, що охопила Англію й ПАСШ.

Нове, надзвичайно сильне піднесення настає з половини 1890 р. На чолі цього піднесення стоїть Німеччина, що відбирає керівну роль в Англії. Починається бурхливий розвиток німецької промисловості; електрика, телефон, автомобіль проникають у промисловість, знаменуючи собою період нових переворотів у капіталістичній техніці.

Разом з тим банки починають брати участь безпосередньо в промисловості, виступають фундаторами підприємств, зростають монополістичні організації капіталу, знаменуючи собою настання нового етапу в розвитку капіталізму періоду імперіалізму.

Ще швидшим темпом розвивається промисловість у відсталій Росії. Капітал європейських держав з величезною експресією лине на східноазіатський ринок. Велику агресію щодо колоній розвиває Америка.

У 1900 р. у Німеччині вибухає біржова криза, що швидко переростає в промислову. Від кризи терплять головним чином гірничу, машинобудівельну, електротехнічну та інші галузі промисловості. З величезною силою криза потрясає промисловість Росії, головним чином важку.

Депресія, що настала після кризи, виявляється короткочасною. Незабаром настає нове піднесення. Швидко розвивається електрична, машинобудівельна та інші галузі промисловості. Швидко зростають ціни на мідь. Починається будівельна гарячка. У 1907 р. знову вибухає криза. В Америці звільняють 600 тис. робітників. У Німеччині криза вибухає спочатку в сфері кредитово-фінансовій, а потім уже починає спинятися зростання промисловості в найважливіших галузях. Кількість безробітних більше ніж подвоюється проти попередніх років. Криза охоплює Англію, Францію, Австрію, Італію, Швецію та інші країни.

Приблизно з кінця 1909 й початку 1910 р. починається нове поживавлення. Це поживавлення неминуче повинно було привести до нової кризи. Але світова війна, що спалахнула в 1914 році, зробила початок загальній кризі самої капіталістичної системи.

Після війни настає короткочасне піднесення, яке в 1920 — 1921 рр. змінюється короткочасною кризою. Після кризи 1920 — 1921 рр. починається повільне піднесення виробництва, що триває до 1929 р. У 1929 р. вибухає нечувана досі в історії щодо глибини й гостроти економічна криза, яка потрясає до самих основ усю систему капіталізму. Ця криза триває досі, дедалі більше заго-стрюючись.

Такий у коротких рисах шлях розвитку капіталізму від початку минулого століття до наших днів.

При цьому треба підкреслити, що з кінця XIX і початку XX ст. кризи перепродукції набирають ряд особливостей, що впливають з особливостей імперіалізму — останньої стадії в розвитку капіталізму. Щодо криз післявоєнної епохи, і особливо сучасної економічної кризи, то вони розгортаються на тлі загальної кризи капіталістичної системи; це накладає на них ряд особливих рис.

Природно постає запитання: де ж треба шукати причини капіталістичних криз?

§ 183. Причини криз.

Можливість криз уже закладена в простому товаровому обігу і в грошовій формі. Ми бачили, що товаровий обіг передбачає поділ товарового обміну на два акти — купівлю і продаж. Обидва ці акти доповнюють один одного. Один товаровласник продає товар другому для того, щоб дістати гроші і на ці гроші купити у третьої особи потрібний йому товар, який уже буде його цікавити не як вартість, а як споживна вартість. У цьому розумінні обидва ці акти — купівля і продаж — являють собою єдність. Проте, оскільки обмін товару на гроші і потім грошей на товар, тобто купівля і продаж, поділяються, остільки можливий між ними розрив. Всякий товар є результат індивідуальної праці, тоді як гроші — безпосереднє втілення абстрактної, суспільної праці, і в силу цього на гроші можна придбати всякий товар. Звідси — не всякий товаровласник, продавши свій товар і діставши гроші, старатиметься тут же знову перетворити одержані ним гроші в новий товар.

Тим часом, якщо взяти безпосередній обмін товару на товар без допомоги грошей, то там розриву між купівлею і продажем бути не може: ніхто не може стати тільки продавцем, не будучи разом з тим покупцем, і навпаки.

Таким чином, можливість кризи вже впливає з функції грошей як засобу обігу.

Ця можливість розриву ще більше зростає, коли ми переходимо до грошей, як до платіжного засобу.

Гроші виконують функцію платіжного засобу в тих випадках, коли платіж за проданий товар відстрочується. Отже гроші в момент переходу товару з рук продавця до рук покупця не фігурують як знаряддя обігу. Коли ж настане момент платежу, вони переходять до рук продавця без переходу товару до рук покупця — цей перехід відбувся раніш. На цьому ґрунті, особливо в умовах капіталістичного господарства, відбувається величезна кількість угод і взаємних зобов'язань, що зв'язують окремих товаровласників. Разом з розвитком функції грошей як платіжного засобу, разом з зростанням кредитових зв'язків збільшується можливість розриву товарового обігу в наслідок невиконання платіжних зобов'язань з боку окремих учасників.

Все це говорити за те, що можливість криз закладена ще в умовах простого товарного господарства.

Де нема розподілу товарного обміну на акти продажу й купівлі, де гроші не виступають як платіжний засіб, там не може бути криз. Зате, з другого боку, наявності тільки цих моментів ще недосить для перетворення можливості криз у дійсність: для цього потрібні умови капіталістичного господарства.

Всі ці суперечності товарно - грошового обігу набирають свого дальшого розвитку й поглиблення саме в умовах капіталістичного господарства, бо капіталістичне виробництво є найбільш розвинена форма товарного господарства. «Розвинені в товарному обігу й далі в грошовому обігу суперечності, — говорить Маркс, — а значить, і можливості кризи — сами собою репродукуються в капіталі, бо в дійсності тільки на основі капіталу відбувається розвинений товарний і грошовий обіг.

Але важливо вяснити дальший розвиток потенціальної кризи, оскільки вона впливає з визначень форми капіталу, які *властиві* йому як капіталові, а не містяться в ньому, оскільки він існує тільки як товар і гроші. Реальна криза може бути представлена тільки на основі реального руху капіталістичного виробництва, конкуренції і кредитів»¹.

Таким чином ми повинні перейти до розгляду тих умов капіталістичної репродукції, які абстрактну можливість криз перетворюють у реальну дійсність.

Які ж це умови?

Основна причина криз полягає в суперечності між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння. В чому ж полягає суть цієї суперечності? Ми бачили, що просте товарове господарство, з якого виросло капіталістичне виробництво, складається з окремих дрібних товаровиробників, які володіють на основі приватної власності засобами виробництва й живуть з продажу продуктів своєї праці. Ці засоби виробництва були засобами виробництва ремесного типу, розраховані на маленьке одноосібне господарство. Такому одноосібному виробництву відповідав і приватний спосіб присвоєння: хто мав засоби виробництва й свою працю виробляв товар, той і мав право ним поряdkувати. Таким чином в основі приватної форми присвоєння лежала особиста праця окр мого товаровиробника. Одноосібному виробництву окремих дрібних товаровиробників відповідав приватний характер присвоєння.

Інше ми бачимо в умовах товарокапіталістичного господарства. Капіталізм знищує дрібнотоварове виробництво, що базується на особистій праці самого власника засобів виробництва, експропріює дрібного виробника і створює велике усуспільнене виробництво. В основі капіталістичного виробництва лежать уже не ремесні знаряддя праці, а машинна техніка.

¹ Маркс, Теории прибавочной стоимости, т. II, ч. 2, стор. 188, 1932 р.

Основною тенденцією капіталістичного розвитку є концентрація й централізація виробництва, які дедалі більше приводять до укрупнення виробництва, до зосередження засобів виробництва в руках порівняно невеликої купки великих магнатів капіталу й до зруйнування середніх та дрібних власників. Тепер знаряддя праці й засоби виробництва самим своїм характером вимагають застосування масової робочої сили. У наслідок усього цього самий процес виробництва набирає суспільного характеру, а відповідно до цього й продукт стає наслідком не індивідуальної праці окремого товаровиробника, а суспільної праці багатьох товаровиробників. «Усуспільнення праці капіталістичним виробництвом, — говорить Ленін, — полягає... в тому, що концентрація капіталів супроводиться спеціалізацією суспільної праці, зменшенням числа капіталістів у кожній даній галузі промисловості і збільшенням числа особливих галузей промисловості; — в тому, що багато роздрібнених процесів виробництва зливаються в один суспільний процес виробництва»¹.

Таким чином виробництво по суті вже набрало характеру суспільного виробництва. Тим часом форма присвоєння, як і раніш, лишилася приватна. Як засоби виробництва, так і створений за їх допомогою продукт належать не робітникам, що їх створили, а капіталістові, якому належить власність на знаряддя й засоби виробництва. Якщо раніш право власності базувалося на особистій праці, то тепер трудящі — робітники позбавлені всякої власності на засоби виробництва, а капіталісти, що не беруть ніякої участі в праці, володіють засобами виробництва й присвоюють собі суспільний продукт. У цій суперечності між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння полягає основна суперечність капіталістичного господарства. Ця основна суперечність і має свій найяскравіший вияв у капіталістичних кризах, у суперечності між тенденцією до безмежного поширення виробництва і відносним скороченням платоспроможного попиту в наслідок, говорячи словами Леніна, «пролетарського стану народних мас».

Справді, процес капіталістичного усуспільнення виробництва оснований на експлуатації купкою капіталістів чимраз більшої маси робочої сили. Що більше зростає усуспільнення виробництва, то більше зростають норма й маса додаткової вартості. Таким чином капіталістично усуспільнене виробництво створює тенденцію до безмежного нагромадження в погоні за одержанням максимального зиску.

Ми вже знаємо, що вживання окремим капіталістом тих чи тих технічних удосконалень приводить до одержання ним додаткового надзиску доти, доки ці технічні удосконалень не наберуть загального розповсюдження. Погоня за додатковим зиском — один

¹ Ленін, т. I, стор. 91.

з найважливіших стимулів капіталістичного поширення виробництва, капіталістичного розвитку продуктивних сил.

У тому ж напрямі безмежного поширення виробництва діє й конкуренція між капіталістами.

Усусупільнення виробництва, як ми бачили, має свій вияв у його ростущій концентрації, що супроводиться зростанням організованості всередині капіталістичного підприємства. Справді, виробництво всередині капіталістичного підприємства є виробництво організоване, збудоване на принципі ієрархічного підкорення всіх робітників єдиній суверенній волі капіталіста.

Що більші маси робочої сили втягнені у виробництво, то в більшій мірі зростає потреба організовувати їх, щоб жодна хвилинка, навіть більше — жодна секунда не пропадала марно для капіталіста, бо кожна секунда, помножена на численну армію робітників, дає нові маси додаткової вартості.

Ростуще усусупільнення праці в умовах приватного присвоєння у величезній мірі сприяє посиленню суспільної анархії виробництва. Що більше посилюється процес усусупільнення праці, що більше окреме підприємство, що більше в ньому зайнято робітників, то в більшій мірі відкривається можливість застосувати в ньому розподіл праці, раціоналізувати процес виробництва, посилити організованість виробничого процесу і тим самим у величезній мірі посилити експлуатацію робітників. Але все вкупі — це значить дати до рук окремого капіталістичного підприємця могутнє знаряддя в його конкурентній боротьбі з іншими підприємцями, це значить загострити боротьбу між капіталістами і створити стимул до ще більшого поширення виробництва, посиливши разом з тим боротьбу і анархію в капіталістичному суспільстві.

Ростуще усусупільнення капіталістичного виробництва натрапляє в своєму розвитку на приватну форму присвоєння. Само по собі капіталістичне усусупільнення виробництва у величезній мірі збільшує кількість споживних вартостей і тим самим створює передумову для найповнішого задоволення потреб суспільства.

Проте нагромадження капіталу, підвищуючи його органічний склад, скорочує відносний попит на робочу силу, руйнує в процесі конкуренції середніх і дрібних капіталістів, експропріює дрібного виробника — ремесника, кустаря й селянина, створює резервну армію безробітних і приводить до відносного й абсолютного падіння життєвого рівня робітників, до абсолютного зuboжіння. Звідси виникає різка суперечність між тенденцією до безмежного поширення виробництва і відносним падінням платоспроможного попиту, яка неминує приводить до кризи перепродукції, до того, що ринок виявляється переповненим товарами, які не мають збуту, і разом з тим десятки й сотні тисяч робітників і трудящих лишаються без роботи й без шматка хліба.

Капіталістичне усусупільнення виробництва таким чином захопить у суперечність з приватнокапіталістичною формою присвоєння.

«Умови безпосередньої експлуатації і умови її реалізації, — говорить Маркс, — не тотожні... Перші обмежені тільки продуктивною силою суспільства, другі — пропорційністю різних галузей виробництва і споживною силою суспільства. Але ця остання визначається не абсолютною продуктивною силою і не абсолютною споживною спроможністю, а споживною спроможністю на основі антагоністичних відносин розподілу, які зводять споживання величезної маси суспільства до мінімуму, що змінюється тільки в більш чи менш вузьких межах. Вона обмежена далі прагненням до нагромадження, прагненням до збільшення капіталу й до виробництва додаткової вартості в чимраз ширшому масштабі. Отакий закон капіталістичного виробництва, що дається останніми революціями в самих методах виробництва, знеціненням наявного капіталу, яке постійно супроводить такі перевороти, за альєсною конкурентною боротьбою, потребою удосконалювати виробництво й поширювати його масштаб заради самого тільки збереження й під загрозою загибелі... Але що більше розвивається продуктивна сила, то більше заходить вона в суперечність з тією вузькою базою, на якій держиться споживання»¹.

Маркс тут зазначає, що умови реалізації зиску обмежені «пропорційністю різних галузей виробництва й споживною силою суспільства».

Ще при розгляді Марксових схем репродукції ми бачили, що пропорційність в умовах капіталізму — випадковість, і що найхарактернішою рисою капіталізму є диспропорційність.

В якому ж співвідношенні одне з одним перебувають пропорційність і споживна сила суспільства?

Було б найгрубішою помилкою протиставляти одне одному або відривати одне від одного пропорційність різних галузей виробництва і споживну силу суспільства.

«Споживна сила суспільства» і «пропорційність різних галузей виробництва», — говорить Ленін, — це зовсім не якісь окремі, самостійні, не зв'язані одна з одною умови. Навпаки, певний стан споживання є один з елементів пропорційності»².

Отже причиною криз є основна суперечність між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння, яка має свій вираз у суперечності між прагненням капіталу до безмежного поширення виробництва і падінням платоспроможного попиту трудящих мас в наслідок їх «пролетарського стану».

«Основа економічних криз перепродукції, їх причина, — говорить т. Сталін, — лежить у самій системі капіталістичного господарства. Основа криз лежить у суперечності між суспільним характером виробництва і капіталістичною формою присвоєння результатів виробництва. Виявом цієї основної суперечності капіталізму є супе-

¹ Маркс, Капітал, т. III, стор. 167 — 168.

² Ленін, т. II, стор. 400.

речність між колосальним зростанням виробничих можливостей капіталізму, розрахованих на одержання *максимуму* капіталістичного зиску, і відносним *скороченням* платоспроможного попиту з боку мільйонних мас трудящих, життєвий рівень яких капіталісти ввесь час стараються держати в межах крайнього *мінімуму*... Криза перепродукції є прояв цієї суперечності в бурхливих і руйнних формах. Коли б капіталізм міг пристосувати виробництво не до одержування максимуму зиску, а до систематичного поліпшення матеріального становища народних мас... то тоді не було б криз. Але тоді й капіталізм не був би капіталізмом. Щоб знищити кризи, треба знищити капіталізм»¹.

§ 184. Циклічний характер капіталістичної репродукції.

Вияснивши причини кризи, ми тим самим по суті підійшли до вияснення питання про циклічний характер капіталістичної репродукції. Проте, тут треба конкретніше розглянути питання про капіталістичні цикли й висвітлити значення й роль окремих факторів у їх розвитку.

У розвитку капіталізму, як ми вже знаємо, з певною правильністю чергуються стадії пожвавлення, бурхливого піднесення, кризи і більш чи менш тривалої депресії.

Промислове піднесення звичайно починається з поновлення основного капіталу: запровадження нових машин, відкриття нових підприємств, збудування залізниць і т. д.

Переустаткування підприємств, а також збудування нових підприємств викликають насамперед посилений попит на машини, сировину й допоміжні матеріали, а також на робочу силу в галузях, які безпосередньо обслуговують ті підприємства, що поновлюють свій основний капітал. Пожвавлення в галузях, які виробляють засоби виробництва, звичайно поширюється по всьому ланцюгу капіталістичного ринку, захоплюючи одну галузь виробництва по одній. Торгівля йде жваво, попит на товари зростає, обіг капіталу прискорюється, ціни зростають, зиск збільшується, фабриканти швидко збувають свої товари торговцям, торговці швидко реалізують їх на ринку.

Промисловість і торгівля, чимраз більше розвиваючись, посилено починають виставляти попит на кредит. Звичайно на початку періоду промислового пожвавлення є багато вільних капіталів, що шукають застосування на ринку, позичковий процент у наслідок цього стоїть на порівняно невисокому рівні. В обстанові гарячкового розвитку промисловості й торгівлі банки охоче кредитують підприємства своїми коштами й щедро видають позики, випускають величезну кількість банкнот, чеків тощо. Капіталістичне господарство переживає період бурхливого піднесення. Капіталісти дістають великий

¹ *Сталин*, Вопросы ленинизма, стор. 492 — 493.

зиск і в наслідок високих цін і в наслідок швидного обороту капіталу, який зводить до мінімуму вільні, що лежать невикористовувані, капітали. В наслідок посиленого попиту на грошовий капітал рівень позичкового процента *поступово* підноситься. Всі з гарячковою квапливістю намагаються використати сприятливу риночну кон'юнктуру, не зважаючи на потреби ринку, і виробляють товарів більше, ніж він має змогу поглинути. І ось, коли піднесення доходить своєї найвищої точки, раптом на досі безхмарному обрії капіталістичного ринку з'являється перший грізний провісник грядущої кризи.

Позичковий процент, який досі в міру промислового пожвавлення зростав більш чи менш поступово, раптом різко підстрибує вгору. Це говорить за те, що ринок починає зазнавати гострої потреби в коштах. Починається масове пред'явлення до розплати векселів, кредитових білетів тощо. А що в період піднесення банки, захоплені загальним пожвавленням промисловості й торгівлі, випускали їх і дисконтували у величезній кількості, то тепер вони неспроможні бувають покрити цей потік грошових зобов'язань, що бурхливо спадає на них. На кредитовому ринку починається паніка. Всі стараються всякі грошові зобов'язання, векселі, кредитові білети, акції й облигації, що є в них, замінити на повноцінні металеві гроші.

«Ще напередодні буржуа, сп'янілий від розцвіту і пишаючись своєю вченістю, вважав гроші за порожню мрію. — Лише товар є гроші, — кричав він. — Лише гроші є товар, — лунає тепер по цілому світовому ринку. Як олень кричить за свіжою водою, так душа буржуа кричить за грошми, цим єдиним багатством»¹.

Слідом за кредитовою кризою вибухає торговельна криза. Стиснення кредиту примушує торговців поспішати з продажем, реалізацією своїх товарів: вони масами починають їх викидати на ринок. Це веде до того, що ціни на них починають швидко падати. Серед капіталістів починається паніка, кожен старається якомога швидше й за яку хоч ціну реалізувати свої товари й врятувати, що можливо, від краху, що насувається, а це з свого боку ще більше посилює кризу.

Торговець безпосередньо зв'язаний з промисловим капіталістом — фабрикантом і заводчиком. Поки реалізація товарів проходила добре і ціни стояли високі, промислові капіталісти продавали товари торговцям під векселі. Коли виявляється, що товарів випущено на ринок більше, ніж він може поглинути, векселі вже не репрезентують певних товарних мас — вони є тепер порожні папірці. Промислові капіталісти відмовляються продавати товари під векселі й вимагають виплати готівкою. Починається масове банкрутство й руйнування торговельних фірм. Це банкрутство торговельних капіталістів другим кінцем б'є по промисловому капіталісту — по фабриканту й заводчику. Промислові капіталісти вже не можуть дістати того, що їм належало на векселі від торговців, а крім того, торговці різко скорочують попит на промислові товари. Криза таким чином поширю-

¹ Маркс, Капітал, т. I, стор. 93, укр. вид.

ється швидко й на промисловість і найсильніше звичайно вибухає в галузях, які виробляють засоби виробництва, що якраз найбільше процвітали в період піднесення. Таким чином криза, здебільша починаючись з кредиту, швидко поширюється на всі галузі й розхитує до самісіньких основ усе капіталістичне господарство. Відбувається масове банкрутство банків, торговельних фірм, промислових підприємств, багато капіталістів руйнується, робітники масами викидаються на вулицю.

За періодом різкого краху настає період більш чи менш тривалого пригніченого стану. Попит на товари малий, ціни стоять на низькому рівні, панує безробіття.

Потім промисловість і торгівля знову потроху починають оживати.

Поступово починають утворюватися *вільні* капітали, що збираються в банках і шукають собі застосування. Загальне пожвавлення незабаром переходить у бурхливе піднесення, що неминує кінчатися новою кризою. Ці періоди пожвавлення, піднесення, кризи й депресії послідовно змінюють один одного.

Самий хід і розвиток періодів пожвавлення, піднесення, кризи й депресії, звичайно, не відбуваються щоразу в точній відповідності з тією картиною, яку ми тількищо намалювали. Насамперед це стосується до криз епохи імперіалізму і зокрема до сучасної економічної кризи, на якій ми спинимось в останньому відділі. Проте в своїх основних рисах вона відповідає дійсності.

Як ми вже говорили, причина такого циклічного руху капіталізму лежить в глибочезній суперечності капіталізму — суперечності між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння. *Матеріальною основою циклічності є періодичне поновлення основного капіталу.* Якби не було основної суперечності капіталізму, періодичне поновлення основного капіталу само по собі не могло б викликати криз, так само, як воно не викликає криз у радянському господарстві. Тільки в умовах капіталізму, тільки при наявності невідвратної суперечності між суспільним характером виробництва і приватним присвоєнням періодичне поновлення основного капіталу є матеріальна основа циклу. Основний капітал передає свою вартість у вартість нового продукту частинами, хоч матеріально в процесі виробництва він бере участь цілком. А що кошти, затрачені капіталістом на збудування фабричних будівель, на купівлю машин і т. д., повертаються до нього частинами, то він поступово нагромаджує ці амортизаційні суми з тим, щоб після того, як фабричні будівлі, машини й т. д. відживуть свій вік, замінити їх новими. А що спрацювання основного капіталу відбувається повільно й поступово, а його поновлення відбувається відразу, то природно, що поновлення основного капіталу неминує повинно дати могутній поштовх до піднесення виробництва.

Ще більше значення, ніж матеріальне спрацювання капіталу, має так зване моральне його спрацювання. Суть морального спра-

цювання полягає в тому, що основний капітал стає «економічно застарілим» і вимагає заміни раніше, ніж настане с рок його природного спрацювання, в наслідок конкуренції інших підприємств, що застосовують досконалішу техніку.

Моральне спрацювання основного капіталу посилюється особливо в період депресій, що йдуть звичайно за кризою, бо саме в цей період надзвичайно загострюється потреба в піднесенні продуктивності праці і в запровадженні нових технічних удосконалень.

Справді, періоди депресії, як ми вже говорили, характеризуються дуже низькими цінами на товари. Ці ціни спроможні витримати тільки підприємства з вищою технікою. Звідси у капіталістів виникає природне бажання піднести техніку, здешевити виробництво й тим самим зробити підприємства рентабельними й при тих низьких цінах, які встановилися в наслідок кризи та депресії, що триває після неї. Це піднесення техніки в період депресії означає не що інше, як масове переустаткування існуючих підприємств і організацію нових, що неминуче приводить до нового поживавлення, а потім і до бурхливого піднесення капіталістичного виробництва.

Таким чином безпосереднім поштовхом до періодичного піднесення виробництва в капіталістичному господарстві є потреба в поновленні основного капіталу в наслідок природного чи морального його спрацювання, яка виникає періодично. Ця обставина приводить до піднесення промисловості, а піднесення, раз почавшись, в силу особливостей капіталістичного розвитку, описаних нами раніш, з невідворотною неминучістю приводить до кризи.

«Хоч періоди, коли вкладається капітал, — говорить Маркс, — дуже різні й далеко не збігаються один з одним, проте криза завжди є вихідний пункт для великих нових вкладень капіталу; отже, розглядаючи справу з погляду всього суспільства, вона в більший чи менший мірі дає нову матеріальну основу для наступного циклу оборотів»¹.

§ 185. Закон падіння пересічної норми зиску і його роль у циклічному розвитку капіталістичної репродукції.

Погляньмо тепер, яка роль зиску в циклічному русі капіталістичної репродукції. Ми вже знаємо, що погоня за зиском приводить до піднесення техніки, до росту органічного складу капіталу, а це з свого боку викликає тенденцію до падіння пересічної норми зиску. Зниження норми зиску примушує капіталіста посилено нагромаджувати, щоб тим збільшити розмір свого капіталу й замінити собі зниження норми зиску зростанням його маси; це ж штовхає капіталіста на шлях підвищення норми експлуатації методом як абсолютної, так і відносної додаткової вартості і на шлях запровадження технічних удосконалень з метою дістати надзиск. Але конкуренція

¹ Маркс, Капітал, т. II, стор. 122.

Між капіталістами незабаром робить технічні досягнення окремого підприємця загальним набутком, так що знов таки кінець - кінцем приводить до зниження пересічної норми зиску. Нагромадження, яким капіталіст хоче замінити падіння норми зиску, веде до зростання великого виробництва, а значить, до дальшого підвищення органічного складу капіталу й дальшого зниження норми зиску. Все це примушує капіталістів далі посилювати експлуатацію, запроваджувати нові вдосконалення, посилювати нагромаджувати.

Таким чином у самих умовах капіталістичного способу виробництва закладена тенденція до безмежного поширення виробництва. Але, з другого боку, падіння норми зиску на певній стадії веде до відставання темпу зростання маси додаткової вартості від темпу зростання капіталу. А що нагромадження відбувається коштом капіталізації додаткової вартості, то це приводить до загальня темпу нагромадження.

Таким чином зниження норми зиску, з одного боку, створює величезний стимул до безмежного поширення виробництва, а з другого — стають перешкоди цьому поширенню. Ці перешкоди переборюються шляхом масового знецінення наявного капіталу.

Це масове знецінення капіталу виявляється під час кризи, коли на ринку стає багато капіталів, що не мають собі застосування, і падає не тільки норма, а й маса зиску. В періоди кризи відбувається часткове знищення капіталу як в його вартісній, так і в речовій формі. В особливо сильній мірі відбувається вартісне знецінення капіталу. Насамперед дуже знижується зиск, а значить, падають у своїй вартості всякі цінні папери — свідоцтва на одержання майбутньої додаткової вартості. Частина грошових золотих запасів лежить без руху, перестає функціонувати як капітал. Товарові маси, в яких перебуває певна частина капіталу, продаються тільки за дуже низькі ціни, і таким чином знецінюється репр зентована ними частина капіталу. Нарешті знецінюються елементи основного капіталу, що існують у формі знарядь і засобів виробництва. Поряд з знеціненням наявного капіталу відбувається часткове знищення капіталу в його речовій формі. Значна частина підприємств припиняється, знаряддя й верстати не працюють і руйнуються.

«Перепродукція капіталу, — говорить Маркс, — ніколи не означає чогонебудь іншого, як перепродукцію засобів виробництва, — засобів праці й засобів існування, — які можуть функціонувати як капітал, тобто можуть вживатися для експлуатації праці при даній степені експлуатації; зниження ж цієї степені експлуатації нижче за певний пункт викликає порушення капіталістичного процесу виробництва, припинення його, кризи, зруйнування капіталу»¹.

Це знецінення капіталу, що відбувається в момент криз, створює передумови для піднесення норми зиску й дальшого піднесення виробництва.

¹ Маркс, Капітал, т. III, стор. 245, 1931 р.

Насамперед уже самий факт знецінення сталого капіталу впливає на норму зиску в бік її підвищення, бо створена робітниками додаткова вартість припадає тепер на менший капітал. Разом з тим знижується й вартість змінного капіталу в наслідок різкого зниження заробітної плати, що приводить до зростання відносної й абсолютної додаткової вартості і значить, знов таки до підвищення норми зиску.

Разом з тим капіталісти всіма способами стараються знизити індивідуальну вартість своїх товарів нижче за суспільно - необхідну, щоб зробити вигідним продаж товарів і при встановлених низьких цінах на товари. А це спричиняє нове піднесення продуктивності праці й нове зниження норм зиску.

Таким чином через кризу, через масове знецінення капіталу досягається тимчасово розв'язання суперечностей, закладених у законі тенденції норми зиску до зниження. Але разом з тим створюються передумови для нового розвитку цих суперечностей, які на певній стадії знову приводять до кризи.

§ 186. Роль торгівлі і кредиту.

•Криза проходить у бурхливих, катастрофічних формах і не може проходити інакше. Це буває через те, що перепродукція виникає набагато раніше, ніж вона виявляється. Вона може виявитися тільки в той момент, коли товар досягне ринку; а до цього перепродукція існує в прихованій формі.

У період поживлення й піднесення промисловості бурхливим темпом поширюються галузі, що виробляють засоби виробництва. Проте наслідки такого швидкого поширення галузей, що виробляють засоби виробництва, не можуть швидко позначитися на риночній кон'юктурі, бо всяке поширення виробництва в цих галузях зв'язане з величезними затратами на основний капітал: на велетенські фабричні корпуси, грандіозні механізми, вдосконалені верстати і т. д. і т. д. Все це вимагає значної кількості часу. А доти, поки нововироблені засоби виробництва не з'являться на ринку, попит на них лишатиметься незадоволений, і ціни стоятимуть, як і раніш, високо. Все це буде для капіталістів стимулом для вкладання чимраз нових капіталів у галузі, що виробляють засоби виробництва.

Коли ж ринок різким підвищенням позичкового процента і зниженням цін сигналізує небезпеку, тоді відразу виявляється величезна перепродукція товарів і вибухає криза, яка через риночні зв'язки швидко передається по всьому організму капіталістичного господарства.

Криза ще в більшій мірі загострюється торгівлею і кредитом. Торгівля сприяє великому поживленню й піднесенню вже тим самим, що створює штучний посилений попит на товари. Високі ціни на товари, швидка їх реалізація на ринку, прискорений оборот капіталу — все це дає торгівцям підвищений зиск.

За цих умов торговці стараються запасати якнайбільше товарів,

сподіваючись дальшого поліпшення кон'юнктури, — тим самим вони створюють підвищений штучний попит на товари. Промислові капіталісти, йдучи назустріч цьому попиту, ще більше поширюють виробництво й посилюють перепродукцію.

Не меншу роль від грає кредит. В період промислового піднесення кредит надзвичайно полегшує організацію нових підприємств, даючи гроші капіталістам, що організують ці підприємства. Але коли фактично вже почалася перепродукція, кредит затушовує й маскує факт перепродукції. Без допомоги кредиту багато підприємств не могли б уже поширювати виробництво, і таким чином факт перепродукції виявився б швидше. Але оскільки банки продовжують кредитувати виробництво, остільки поширення його продовжується, не зважаючи на те, що вже починаються заминки в збуті вироблених товарів. Таким чином штучно підтримується промислове пожвавлення в момент, коли фактично вже почалася перепродукція. В наслідок цього затримується виявлення кризи, і вона набирає від цього більш поглибленого й гострого характеру.

§ 187. Неминучість криз і їх значення для капіталістичного господарства.

Криза являє собою колективний вияв усіх суперечностей капіталізму і разом з тим форму їх тимчасового насильного розв'язання. Але, тимчасово розв'язуючи суперечності капіталізму, криза разом з тим створює передумови для їх дальшого розвитку й загострення.

З другого боку, всяка криза створює передумови для нового поширення виробництва, яке через певний відтинок часу знову приводить до кризи.

Становище ані трохи не змінюється від того, що в період криз капіталісти, шукаючи ринків для збуту своїх товарів, з шаленою енергією починають направляти я у відсталі країни, ще не втягнені в сферу капіталістичного обміну. Все це не тільки не усуває неминучості криз, а, навпаки, створює для них ширшу базу. Втягаючи в сферу капіталістичного обміну відсталі колоніальні країни і зокрема постачаючи їм засоби виробництва, капіталісти перетворюють їх у країни капіталістичні й тим самим роблять кризи неминучою умовою їх дальшого розвитку.

«Яким чином переборює буржуазія кризи?» — питає Маркс у «Комуністичному маніфесті» й відповідає: «З одного боку, вимушеним знищенням цілої маси продуктивних сил; з другого, боку — завоюванням нових ринків і більш ґрунтовною експлуатацією старих. Значить, чим же? Тим, що вона підготовляє більш всебічні й більш могутні кризи і зменшує засоби, що запобігають їм»¹.

Кризи у величезній мірі посилюють конкуренцію між капіталістами. У цій конкурентній боротьбі більші й через те сильніші

¹ Маркс и Энгельс, Коммунистический манифест, стор. 23.

підприємства поглинають дрібні і в наслідок у величезній мірі збільшують своє виробництво. Нарешті кризи створюють стимул до нового підвищення продуктивності праці. Низькі ціни, що встановилися в момент кризи й настали після неї застою, примушують капіталіста всіма способами знижувати витрати виробництва. Ввесь капіталістично організований апарат науково - технічної думки починає посилено працювати над питанням кращої організації праці, кращої в розумінні забезпечення інтенсивної експлуатації робітників, і над винайденням досконаліших знарядь виробництва. Тому звичайно кризи і є вихідний пункт нового зростання продуктивних сил і, значить, дальшого загострення суперечностей капіталізму.

У максимальній степені кризи посилюють експлуатацію робітничого класу. Вони збільшують армію безробітних, сприяють зниженню заробітної плати й підвищенню інтенсивності праці: штовхаючи капіталістів на запровадження поліпшених знарядь виробництва, кризи ще в більшій мірі зменшують попит на робочу силу й т. д. Але, погіршуючи становище робітників, і облячи його надзвичайно неміцним і нестійким, кризи тим самим у величезній мірі революціонізують свідомість робітників. Кризи в найяскравішій і найгострішій формі нагадують робітникам про те, що доти, поки існує капіталістичний лад, не може бути ніяких корінних поліпшень у становищі робітничого класу, і хоч би яких часткових успіхів добився робітничий рух через довгу й уперту професійну боротьбу, ці успіхи не міцні й знімаються першим вибухом кризи. Таким чином кризи приковують свідомість робітника до його основних завдань, які полягають у боротьбі за знищення самих криз, тобто, іншими словами, за знищення основ капіталізму, оскільки одно без одного неможливе.

Отже кризи, являючи собою вибух суперечностей, закладених у системі капіталістичного способу виробництва, з надзвичайною силою підкреслюють його тимчасовий, історично минулий характер. Вони говорять за його неминучий кінець. Кризи, як говорить Енгельс, доводять, поперше, те, що «...капіталістичний спосіб виробництва сам виявляє свою неспроможність до дальшого управління продуктивними силами, з другого боку, самі продуктивні сили з чимраз більшою силою прагнуть знищення цієї суперечності, звільнення себе від своїх капіталістичних властивостей, фактичного визнання їх характеру: характеру суспільних продуктивних сил»¹.

«Поширення ринків не може йти в рівень з поширенням виробництва. Звідси — зупинка, неминуча, поки існує капіталістичне виробництво, а через те така, що повторюється періодично»².

Все це має яскраве підтвердження в світовій економічній кризі, що розвивається тепер, що з нечуваною силою потрясає самі основи капіталістичного способу виробництва.

¹ Енгельс, Анти - Дюринг, стор. 261, Союзкиз, 1931 р.

² Там же, стор. 260.

Ця економічна криза, що розгортається на основі загальної кризи капіталізму, триває вже чотири роки.

У наслідок цієї економічної кризи капіталістичне виробництво далеко відкинуто за передвоєнний рівень, а в ряді країн і галузей воно відкинуто до рівня 90 - х років минулого століття.

Світова торгівля впала нижче за передвоєнний рівень. Вирішні найважливіші країни Європи і Америки відмовилися від золотої валюты й перейшли до паперового грошового обігу. Криза привела до величезного зруйнування продуктивних сил, породила колосальну армію безробітних, кинула робітничий клас і трудящі маси в безодню голоду й злиднів.

Криза до краю загострила всі суперечності капіталістичної системи. Вона доводить, що в сучасному капіталістичному світі суспільний характер виробництва несполучний з приватнокапіталістичним присвоєнням.

З усього цього «правильно буде, — як говорить Ленін, — зробити єдино тільки той висновок, що вже самий розвиток продуктивних сил з нестримною силою повинен вести до заміни капіталізму господарством асоційованих виробників»¹.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ.

Антимарксистські теорії криз.

§ 188. Основні напрями буржуазних теорій криз і критика їх.

Спільною рисою, що об'єднує як відверто буржуазні, так і соціал - фашистські теорії криз, є їх апологетичний характер, яскраво виявлене стремління довести непохитність капіталізму. З цього погляду надзвичайно характерні буржуазні теорії, що пробують у тій чи тій формі вилучити з обігу саме поняття кризи, розчинивши його в циклах і кон'юнктурі, і стараються замінити теорію криз теорією кон'юнктури.

Суть цих теорій у достатній мірі ясна. Вони стараються згладити суперечності капіталістичної системи, що мають свій концентрований вияв у кризі, і пробують розчинити ці суперечності в коливальних рухах кон'юнктури, зводячи таким чином капіталістичний розвиток до мирного еволюційного шляху.

Так, наприклад, буржуазний економіст Мітчель вважає слово «криза» за непридатне для визначення однієї з чотирьох фаз циклу і саме поняття циклу старається розчинити в кон'юнктурі, заявляючи, що він не бачить «ніяких підстав для визнання економічного циклу. Цикл, за Мітчелем, «являє собою просте коливання ряду навколо своєї власної середньої».

Теоретичні погляди соціал - фашистів у питанні про природу й причини кризи різноманітні й відзначаються великим еkleктизмом.

¹ Ленін, т. II, стор. 425.

У багатьох випадках їх теорії є не що інше, як переспів відповідних буржуазних теорій.

Нема ніякої змоги розглянути тут усі різноманітні пояснення криз, що висунули буржуазні й соціал-фашистські «теоретики». Та, мабуть, у цьому нема й потреби. Нам важливо розглянути тільки ті з них, які досі ще поширені в буржуазному світі й отруюють свідомість деяких верств робітничого класу, відтягаючи їх від боротьби за єдиний радикальний засіб, що може раз назавжди знищити кризи, — від боротьби за повалення самої системи капіталізму й встановлення пролетарської диктатури.

Відзначмо три основні буржуазні теорії криз: 1) що пояснюють кризи порушенням пропорційності; 2) що пояснюють кризи недоспоживанням; 3) що вбачають причини криз у грошово-кредитовому обігу. Спинімося коротко на критиці цих основних напрямів.

Найяскравішим представником теорії, що пояснює кризи порушенням пропорційності, є *Туган-Барановський*.

Ми бачили, що Туган-Барановський у своїй теорії ринку заперечує будь-який зв'язок між виробництвом і споживанням.

Звідки ж за цих умов може виникнути криза перепродукції?

На це запитання Туган-Барановський відповідає так:

«У капіталістичному господарстві нагромадження капіталу створює постійну тенденцію до поширення виробництва. Але для можливості збуту товарів потрібен пропорційний розподіл суспільного виробництва. Капіталістичне ж господарство в цілому хаотичне й неорганізоване. При такій неорганізованості суспільного виробництва поширення його під впливом нагромадження капіталу створює постійну тенденцію до перепродукції... Трудність збуту є вияв значить, не чого іншого, як труднощі досягти пропорційного розподілу суспільного виробництва в умовах капіталістичного господарства»¹.

Туган-Барановський все пояснення криз зводить, таким чином, до порушення пропорційності в розподілі праці між окремими галузями виробництва, тоді як у дійсності споживання є один з найважливіших елементів цієї пропорційності.

«Споживна сила суспільства» і «пропорційність різних галузей виробництва», — говорить Ленін, — це зовсім не якісь окремі, самостійні, не зв'язані одна з одною умови. Навпаки, певний стан споживання є один з елементів пропорційності»².

Всі ці моменти, що мають місце в кризах, можуть бути правильно зрозумілі тільки як вияв корінної, глибокої суперечності капіталізму, яка полягає в суперечності між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння.

Туган-Барановський, зводячи все пояснення криз до диспропорційності, переносить питання з площини суперечностей, закладе-

¹ *Туган-Барановський*, Периодические промышленные кризисы, стор. 241, 1923 р.

² *Ленін*, т. II, стор. 400.

них у самій природі капіталізму, на поверхню риночних відносин і тим самим виступає апологетом капіталізму. Він підготував ту теоретичну базу, на якій в імперіалістичну епоху капіталізму буйним цвітом розцвіли соціал-фашистські теорії криз.

Якщо Туган-Барановський, пояснюючи кризи порушенням пропорційності, заперечував будь-яку роль недоспоживання, то Сісмонді причину криз зводив до недоспоживання. Сісмонді вважав, що мета всякої господарської діяльності — споживання продуктів. Проте в капіталістичній дійсності ми спостерігаємо «надмірне зростання виробництва, що не відповідає потребам ринку». Це відбувається через те, що конкуренція приводить до зменшення доходів трудящих мас, які є головні споживачі товарів, і до відставання в зростанні доходів вищих класів.

Нагромадження, на думку Сісмонді, визначається споживанням, а кризи являють собою наслідок невідповідності між виробництвом і споживанням.

Чи можна, проте, кризи пояснювати недоспоживанням? Насамперед недоспоживання не є специфічна риса тільки капіталістичного способу виробництва. Недоспоживання трудящих було властиве феодализмові, рабовласницькому ладові й т. д. Тим часом тільки капіталізм знає періодичні кризи перепродукції. Далі, якщо допустити, що *на* основі криз лежить недоспоживання, то як примирити цю обставину з тим фактом, що якраз напередодні криз ми спостерігаємо піднесення виробництва й деяке піднесення споживання?

Основна помилка Сісмонді полягає в тому, що корінь криз він шукає поза виробництвом, у розподілі й споживанні, тоді як він лежить якраз у неусуєнних суперечностях самого виробництва.

Таким чином факт недоспоживання сам по собі ще недостатній для пояснення такого явища капіталістичного господарства, як криза.

Це зовсім не значить, що недоспоживання не відіграє ніякої ролі в поясненні кризи. Воно відіграє величезну роль. Проте ця роль є не основна, а підлегла. Марксистська теорія визнає факт недостатнього споживання, але «приділяє йому, — говорить Ленін, — належне, підлегле місце, як фактові, що стосується тільки до одного підподілу всього капіталістичного виробництва»¹.

Основною причиною криз, як ми бачили, є суперечність між суспільним характером виробництва і приватним способом присвоєння. Ця основна суперечність має свій вияв у суперечності між виробництвом і споживанням.

Наприкінці спинимося коротко на грошово-кредитових теоріях криз, прибічниками яких є Лавелле, Мілле, а з новітніх буржуазних економістів — Кассель, Ган та інші. Прибічники цих теорій — найтиповіші представники вульгарної буржуазної економії, які

¹ Ленін, т. II, стор. 36 — 37.

обмежуються тільки поверховою стороною економічних явищ. Бачачи, що кризи супроводяться розладнанням грошового обігу й кредиту, що при кризі спостерігається, як правило, гостра недостача грошей та позичкового капіталу, прибічники цих теорій роблять «висновки», що кризи виникають через те, що в суспільстві надто мало грошей і позичкового капіталу. На ділі проте недостача грошей і позичкового капіталу зовсім не є *причина* криз. У капіталістичному суспільстві під час кризи відчувається потреба на гроші й кредит не через те, що взагалі мало грошей, а через те, що перепродукція, яка різко виявляється під час кризи, примушує всіх капіталістів «придержати» в себе гроші й «сплавити» товари, через те, що під час кризи в надто різкій формі виявляється суперечність між рухом дійсного капіталу і фіктивного. Таким чином «недостача» грошей і позичкового капіталу є не причина кризи, а її *наслідок*, прояв *основних суперечностей* капіталістичного виробництва, що породили кризу. Ці основні суперечності і заперечують прибічники грошово-кредитових теорій, які «проповідують», що відповідним регулюванням грошово-кредитового обігу, розумною політикою урядів і банків можна усунути недостачу грошей і ліквідувати кризи. Таким чином *неминучість* криз у капіталістичному суспільстві зовсім заперечується цими буржуазними теоретиками. Пояснюючи кризи недостачею капіталу, прибічники цих теорій пропонують знищити кризи і «недостачу» капіталу *скороченням заробітної плати* робітників. Буржуазна апологетична суть цих теорій тут виступає особливо яскраво.

Треба відзначити, що критика цієї теорії тепер має особливо актуальне значення, бо для «пояснення» сучасної економічної кризи серед буржуазних економістів дуже поширена грошово-кредитова теорія.

§ 189. Соціал - фашистські теорії криз.

Більшість соціал - фашистів підходить до проблеми криз з погляду рівноваги й пояснює їх або порушенням пропорційності між окремими галузями виробництва або ж недоспоживанням. Еклектичне поєднання тієї й тієї теорії ми маємо в Каутського. «Недоспоживання експлуатованих, — писав Каутський ще до війни, — тепер уже не врівноважується відповідним особистим споживанням експлуататорів. І в цьому криється причина постійного стремління до перепродукції».¹

«Маркс за причину регулярного повторення криз вважає зрушення співвідношень між обома підподілами виробництва»² — пише Каутський у новітньому виданні «Економічного вчення»,

¹ Каутський, Теорія криз, стор. 36.

² Каутський, Економічне вчення Маркса, стор. 251, 2 німецьке вид.

розглядаючи разом з тим кризу як порушення рівноваги й зухвало приписуючи цей погляд Марксові.

Найвидатнішим представником теорії диспропорційності серед соціал фашистів є Гільфердінг. Слідом за ним Браунталь розглядає кризу тільки як наслідок «диспропорцій між сферами виробництва», функції яких він вбачає у відновленні порушеної пропорційності через відповідне зрушення в цінах.

Таким чином, кризи, за соціал-фашистськими теоріями, — це явище, породжуване не найглибшими суперечностями самого капіталістичного способу виробництва, а таке, що відбувається в сфері розподілу й споживання, в сфері ринку й цін. Подібні теорії соціал-фашистів цілком ув'язуються з їх теорією «організованого капіталізму». Як відомо, в своїй теорії «організованого капіталізму» соціал-фашисти доводять, що тенденція капіталістичного розвитку полягає в зростанні організованості, яка знаменує знищення анархії й заміну її плановим регулюванням.

Звідси природно соціал-фашисти приходять до висновку, що кризи дедалі більше відходять у царину минулого.

Зводячи причини криз до диспропорційності, соціал-фашисти саму диспропорційність виводять не з основної неусуненої суперечності капіталізму — суперечності між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння, — а з помилкової політики в царині регулювання господарства в період піднесення, який передувє кризі.

Звідси, на їхню думку, все завдання зводиться «до переборення кризи через планове спрямування руху капіталу» (*Нафталі*), тобто через створення спеціальних органів, які б планово впливали на рух капіталів у період піднесення в бік їх зменшення й тим самим сприяли б поступовому переходові від анархії до планового господарства.

Завдання робітничого класу за цих умов, на думку соціал-фашистів, полягає в тому, щоб на початках широкої демократії, як політичної, так і особливо господарської, добиватися з боку монополістичних єлків капіталістів розумної й правильної політики в справі вкладання капіталів і цін.

Такими «теоріями» соціал-фашисти хочуть відтягти робітників від революційної боротьби, виправдати й захистити заходи фашизму, спрямовані на жорстоке придушення робітничого класу.

Соціал-фашистські теорії, що пояснюють кризи недоспоживанням, мають ту ж саму ціль. Суперечність між виробництвом і споживанням береться соціал-фашистами без усякого зв'язку з основною суперечністю капіталізму — суперечністю між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння.

Суперечність між виробництвом і споживанням відіграє важливішу роль в поясненні криз, оскільки в ній знаходить свій вираз вказана основна суперечність капіталізму. При цьому в розвитку цієї суперечності величезну роль відіграє абсолютне зубожіння

мас. Тенденція до безмежного розширення виробництва наражається якраз на абсолютне зубожіння пролетарських мас. Каутський же, у протигагу Марксові, створив наскрізь ревізіоністську теорію відносного зубожіння.

Звідси соціал - фашисти саме недоспоживання пояснюють не правильною політикою монополістичних союзів у царині цін і заробітної плати.

Досить тільки змінити таким чином політику цін і заробітної плати — і кризи відійдуть у царину минулого. Знов таки завдання робітничого класу, на думку соціал - фашистів, зводиться до того, щоб через зниження цін на предмети споживання добиватися підвищення реальної заробітної плати і тим самим забезпечити вихід з кризи й нове піднесення.

Поряд із цим серед соціал - фашистів дуже поширені теорії, що по суті збігаються з теоріями буржуазних економістів. Ці теорії вбачають причини криз не в самій суті капіталістичної системи господарства, а у вивідних факторах — у позичковому капіталі, грошовому обігу й т. д.

Соціал - фашисти, що разом з буржуазними економістами заперечують неминучість криз, тепер, у період найглибшої економічної кризи, стараються «довести», що кризи можна зжити за допомогою «правильної» політики банків.

Ми бачили, що Маркс, Енгельс і Ленін розглядали кризу як показник того, що продуктивні сили, які розвинулися в надрах капіталізму, вже перебувають у різкій суперечності з капіталістичною формою виробничих відносин, як показник неминучості загибелі капіталізму. Каутський же досі вважає, що «ніде не доведено, що кризи повинні набрати такого характеру, який виключає розвиток виробничого процесу в капіталістичній формі», що «кризи — це тільки тимчасове порушення рівноваги капіталізму». Звідси природно Каутський робить висновок про те, що треба всіма способами сприяти розвитку продуктивних сил саме в капіталістичній формі.

За Марксом, Енгельсом і Леніном криза приводить до різкого погіршення становища робітничого класу й до загострення класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом.

Каутський, навпаки, не шкодує фарб для того, щоб розмалювати ідилію гармонії інтересів буржуазії і пролетаріату в моменти криз. «Хоч яка різка протилежність інтересів капіталу і праці, — пише він у «Пролетарск й Революции», — все ж спільне у них те, що і перший і друга мають найбільший успіх при швидкому обороті й зростанні капіталу. Під час розквіту зростають і зиск і заробітна плата. В період криз падають обоє».

Таким чином соціал - фашистські теорії криз є не що інше, як апологетика капіталізму, цілком спрямована на доказ тієї думки, що капіталізм ще довговічний, а криза є тільки тимчасове порушення рівноваги, що приводить до нового розквіту. Ми

бачили, що всупереч цій теорії Маркс, Енгельс і Ленін вважали кризи за найяскравіший доказ того, що капіталістичний «спосіб виробництва повстає проти способу обміну, продуктивні сили — проти способу виробництва, який їх створив», доказ того, що капіталізм дедалі в більшій мірі стає перешкодою для розвитку продуктивних сил, доказ неминучості загибелі капіталізму й перемоги соціалізму.

Теорії криз соціал - фашистів є теоретичне обґрунтування їх зрадницької тактики, всім своїм вістрям спрямованої проти пролетарської революції, на захист капіталізму.

Виходячи з своїх «теорій», соціал - фашисти, як ми побачимо далі, дають відповідну буржуазно - апологетичну оцінку і сучасній світовій економічній кризі, що розхитує дедалі з більшою силою самі основи капіталізму...

Однією з різновидностей соціал - фашистських теорій криз є *троцькістська* теорія.

Троцькісти розглядають кризи механістично, як порушення рівноваги капіталістичного виробництва.

«Рівновага капіталізму, — писав Троцький, — є дуже складне явище: капіталізм виробляє цю рівновагу, порушує її, знову відновлює й знову порушує, розсуваючи разом із тим рамки свого владарства. В царині економічній такими постійними порушеннями й відновленнями рівноваги є кризи й піднесення»¹.

Розглядаючи період піднесення як період рівноваги, а кризи — як порушення рівноваги, Троцький тим самим заперечує внутрішні суперечності капіталістичного виробництва в період піднесення і передумови, що підготовляють кризу. Причина кризи, за цією «теорією», лежить не в основній суперечності капіталізму, а в якихось зовнішніх причинах, що порушують його рівновагу. Ясно, що ми маємо тут пряму ревізію Марксового вчення про кризи і замазування капіталістичних суперечностей, справжніх причин кризи, а значить, прикрашування й захист капіталізму.

З відвертою ревізією Марксової теорії криз і захистом соціал - фашистської концепції Гільфердінга виступає також троцькістський теоретик Преображенський (у виступах на дискусіях у Комуністичній академії і в книзі «Закат капитализма»). От, приміром, насамперед Преображенський заявив, що Маркс дав не теорії криз, а тільки окремі моменти, з яких марксисти - економісти сами повинні створити цю теорію. Сам Преображенський причину криз вбачає в «нерівномірному відновленні і особливо в збільшенні основного капіталу». Ми вже бачили, що періодичне поновлення основного капіталу — це один із моментів, що пояснюють циклічність, а не причину криз. З другого боку, зводячи причину криз до нерівномірності в поновленні і збільшенні основного капіталу, Преображенський по суті зводить причину криз до диспропорційності.

¹ Троцький, Пять лет Коминтерна, стор. 138.

Таким чином Преображенський виступав проти вчення Маркса, Леніна Сталіна про те, що причиною криз є суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою присвоєння.

Наприкінці треба відзначити, що буржуазні і соціал-фашистські «теорії», що зводять причину криз до диспропорційності, знайшли також свій відбиток у *правоспортуристичних* теоріях криз.

От, наприклад, Бухарін, розв'язуючи питання про причину криз, ігнорує основну суперечність, що виявляється в кризах, суперечність між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння. «Кризи, — на думку т. Бухаріна, — виникають із диспропорції між різними галузями виробництва, але момент споживання є складова частина цієї диспропорційності».¹ Таке трактування причин кризи тісно зв'язане з тим, що т. Бухарін розглядає процес репродукції й обігу капіталу «з погляду рівноваги». Кризи при цьому виявляються знов таки не чим іншим, як «порушенням» капіталістичної рівноваги. Тут ми маємо справу з перекрученням вчення Маркса, Леніна й Сталіна про кризи, з змазуванням найглибших суперечностей капіталізму.

§ 190. Безкризовий розвиток радянського господарства.

У радянській системі господарства закладені можливості збудування соціалізму. Ці можливості перетворюються в дійсність пролетарською диктатурою, що свідомо, в плановому порядку керує соціалістичним будівництвом, забезпечує поширену репродукцію соціалістичних відносин.

Поширена репродукція соціалістичних відносин в СРСР вимагає відповідних пропорцій у розподілі праці й засобів виробництва між різними галузями промисловості й сільського господарства. Вона вимагає, щоб більше праці й засобів виробництва затрачалося на виробництво засобів виробництва, які становлять основу індустріалізації радянського господарства, ніж на інші галузі, щоб було забезпечене дедалі більше постачання радгоспам та колгоспам знарядь і засобів виробництва. Вона вимагає, щоб поряд із цим було забезпечене чимраз більше усупільнення виробництва в сільському господарстві на основі колективізації і ліквідації куркульства як класу.

Все це має бути здійснене в темпах, що забезпечують за найкоротший час запровадження в життя гасла «наздогнати й випередити» найпередовіші капіталістичні країни, що забезпечують збудування соціалізму.

У зв'язку з цим постає запитання: в якій мірі стосуються розглянені нами Марксові схеми простої й поширеної репродукції до репродукції в умовах радянського господарства?

Коли т. Бухарін у своїй «Економике переходного периода»

¹ Бухарин, Империализм и накопление капитала, стор. 82.

написав, що «кінець капіталістично - товарового суспільства буде кінцем і політичної економії», то Ленін на берегах сторінки зробив таке зауваження: «Невірно. Навіть у чистому ком[уні]змі хоч би відношення $Iv + m$ до $IIc?$ і нагромадження?»¹ Це зауваження говорить за те, що навіть в умовах чистого комунізму зберігає своє значення розподіл усього суспільного продукту на два підподіли, а також на частину споживану і нагромаджувану. Звідси виходить, що Маркові схеми можуть бути застосовані до радянських умов. Але було б найгрубішою помилкою зробити звідси висновок про їх стосовність до радянської економіки в незмінному вигляді. Це в корені розходилося б з марксистсько - ленінським розумінням цих схем. І Маркс, і Енгельс, і Ленін розглядали ці схеми не як схеми «рівноваги» товарово - капіталістичного господарства, а як схеми, що ставлять своїм завданням показати, як відбувається в капіталістичному суспільстві заміщення суспільного капіталу щодо вартості і в речовій формі. Ленін усіма способами підкреслював, що це є схеми капіталістичної репродукції, які містять у собі в прихованому вигляді всі суперечності капіталістичної репродукції.

Тим то, керуючись загальною ідеєю і методом Маркса, треба скласти нові схеми поширеної репродукції, які б відбивали основні закономірності розвитку радянського господарства з урахуванням усіх його специфічних особливостей, які впливають з того, що в СРСР ми маємо пролетарську диктатуру. Цілком ясно, що поділ суспільного продукту на $c + v + m$ (оскільки це відбиває відносини класів капіталістичного суспільства) вже не придатний в умовах радянського господарства, хоч поділ на два підподіли — засобів виробництва і засобів споживання, як ми говорили, зберігає своє значення в умовах радянського господарства.

Накреслюючи необхідні пропорції в розподілі праці й засобів виробництва, треба насамперед зважити ті соціальні зрушення, які в процесі репродукції відбуваються в радянській економіці: зростання соціалістичного усуспільнення в промисловості, зростання соціалістичних, колективних форм виробництва на селі, розвиток нових, соціалістичних форм праці в місті й на селі і нові, соціалістичні стимули до праці, що випливають звідси, і т. д. Всі ці соціальні зрушення відкривають, в міру зростання соціалістичного будівництва, чимраз нові джерела соціалістичного нагромадження, чимраз нові джерела поширеної репродукції соціалістичних відносин.

У найтіснішому зв'язку з цим стоїть і питання про темпи. Незрівняно швидші темпи й вища продуктивність праці, ніж капіталістичні темпи й капіталістична продуктивність праці, є закон соціалістичного будівництва. Наприклад, у першій п'ятирічці ми досягли темпів розвитку в 22% щорічного приросту продукції. Друга п'ятирічка провектує нам мінімум 13 — 14%. Таких темпів не знав капіталізм навіть у період свого розквіту. Високі темпи —

¹ «Ленинский сборник», XI, стор. 349.

один з найважливіших показників прогресивності нового суспільного ладу. Значить, вони повинні забезпечити необхідність здійснення гасла «наздогнати й випередити» за найкоротший час найбільш передові капіталістичні країни.

Все це припускає іншу пропорційність у розподілі праці й засобів виробництва, ніж та, що характерна для капіталізму, і інший спосіб здійснення цієї пропорційності.

В умовах стихії, самопливу, вартісного регулювання така пропорційність не може бути здійснена. Вона може бути здійснена тільки пролетарською диктатурою в порядку планового, активного керівництва на основі пізнання законів радянського господарства та їх свідомого застосування й використання в інтересах якнайшвидшого побудування соціалізму.

Радянське господарство є планове господарство. Радянське господарство не знає основної суперечності капіталізму, що є причиною капіталістичних криз, суперечності між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним присвоєнням.

Яскравим доказом цього є той факт, що глибоческа й величезна своїм розмахом світова економічна криза, яка потрясає з надзвичайною силою самі основи капіталізму, снінилася біля кордонів Радянського союзу. Проте мало сказати, що Радянський союз не зазнає кризи. У протилежність капіталістичному світові він переживає нечуване бурхливе піднесення соціалістичного будівництва.

Про це надзвичайно переконливо говорять підсумки першої п'ятирічки. «Тоді як обсяг промислової продукції СРСР на кінець 1932 р. *вирос* проти передвоєнного рівня до 334%, обсяг промислової продукції ПАСШ *знизився* за той же період до 84% передвоєнного рівня, Англії — до 75%, Німеччини — до 62%»¹.

Тоді як у нас цілком ліквідовано безробіття, в країнах капіталу близько 40 млн. безробітних.

Тоді як у сільському господарстві СРСР ми в основному вже закінчили колективізацію основних районів, охопили колгоспним будівництвом майже всю селянську бідноту, підірвали на цій основі розшарування селянства на куркулів і бідняків і знищили у зв'язку з цим зубожіння й пауперизм на селі, — в цей час у капіталістичних країнах «сільськогосподарська криза в корені підриває селянське господарство й пускає старцями мільйони зруйнованих селян і фермерів»².

Тоді як капіталістичний світ швидко котиться до свого кінця, Радянський союз, завершивши збудування фундаменту соціалістичної економіки, семимильними кроками йде до збудування безкласового, соціалістичного суспільства.

Безкризовий розвиток Радянського союзу зовсім не означає, що поширена репродукція в Радянському союзі може відбуватися

¹ *Сталин*, Итоги первой пятилетки, стор. 22.

² Там же, стор. 39.

без тимчасових часткових диспропорцій і без труднощів. Проте природа цих труднощів зовсім інша, ніж природа капіталістичних криз, а звідси й методи переборення цих труднощів лежать зовсім в іншій площині, ніж шлях тимчасового розв'язання капіталістичних суперечностей, що мають свій вияв у формі криз.

Насамперед, визначаючи природу наших труднощів, треба мати на увазі, що це труднощі реконструктивного періоду, які в значній мірі викликаються новизною й грандіозністю завдань, поставлених перед нами корінним перебудуванням як технічної бази промисловості й сільського господарства, так і соціально - економічних відносин.

«... Наші труднощі, — говорить т. Сталін, — в корені відрізняються від труднощів капіталістичних країн. Коли в ПАСН говорять про труднощі, мають на оці труднощі занепаду, бо Америка переживає тепер кризу, тобто занепад господарства. Коли в Англії говорять про труднощі, мають на увазі труднощі застою, бо Англія переживає ось уже кілька років застій, тобто припинення руху вперед. Коли ж ми говоримо про наші труднощі, ми маємо на увазі не занепад і не застій в розвитку, а *зростання наших сил, піднесення наших сил, просування нашої економіки вперед*. На скільки пунктів *просунутися вперед* ось до такого строку, на скільки процентів виробити *більше* продуктів, на скільки мільйонів гектарів засіяти *більше*, на скільки місяців *раніш* збудувати завод, фабрику, залізницю, — ось які питання мають у нас на увазі, коли говорять про труднощі. Отже наші труднощі, на відміну від труднощів, скажім, Америки чи Англії, є труднощі *зростання, труднощі просування вперед*.

А що це значить? Це значить, що наші труднощі є такі труднощі, які *сами містять у собі можливість їх переборення*»¹.

Таким чином, якщо капіталістичні кризи на певний час переживаються через тривалий застій, зруйнування продуктивних сил тощо, то труднощі, які є в радянському господарстві, переборюються далшим розгортанням соціалістичного наступу, класовою боротьбою й мобілізацією свідомої волі трудящих мас на переборення цих труднощів, методами дальшого розгортання наступу на відсталих ділянках, вилучення таким способом додаткових ресурсів, наступу, спрямованого на знищення причин, що викликали відставання.

Наші труднощі викликаються шаленим опором капіталістичних елементів соціалістичному наступові.

«У підсумку здійснення п'ятирічки в царині промисловості, сільського господарства й торгівлі, — говорить т. Сталін, — ми утвердили в усіх сферах народного господарства принцип соціалізму, вигнавши звідти капіталістичні елементи...

Це привело до того, що виявилися вибитими з колії останні рештки вмираючих класів: промисловці та їхня челядь, торговці й їхні підручні, колишні дворяни, попи, куркулі й підкуркуль-

¹ Сталін, Вопросы ленинизма, стор. 527.

ники, колишні білі офіцери й урядники, колишні поліцаї й жандарми, всякі буржуазні інтелігенти шовіністичного гатунку і всі інші антирадянські елементи...

Піти в безпосередню атаку проти радянської влади ці пани вже неспроможні...

Головне в «діяльності» цих колишніх людей полягає в тому, що вони організують масове злочинство й розкрадання державного майна, кооперативного майна, колгоспної власності...

Для організації розкрадань вони використовують приватновласницькі навички й пережитки колгоспників, вчорашніх одноосібників, а тепер членів колгоспів»¹.

Рештки ворожих класів використовують дрібнобуржуазні пережитки відсталих елементів робітничого класу для того, щоб підірвати трудову дисципліну, знизити продуктивність праці й т. д.

Яким чином можуть бути переборені труднощі, викликувані опором класового ворога? Вони можуть бути переборені посиленням класової боротьби з капіталістичними елементами. «Сильна й могутня диктатура пролетаріату — ось що нам потрібно тепер для того, щоб розв'язати на порох останні рештки умираючих класів і розбити їх злочинські махінації»².

Зовсім інакше підходили до розв'язання всіх цих проблем буржуазні реставратори — праві опортуністи й контрреволюційні троцькісти.

Буржуазні реставратори Базаров, Громан, Кондратьєв та інші, як ми вже не раз відзначали, розглядають радянську економіку як різновидність капіталізму, механічно переносять закономірності капіталізму на радянську економіку і до всіх проблем радянського господарства підходять з погляду рівноваги.

Виходячи з таких позицій, зазначені економісти визнавали кризи за неминуче явище радянського господарства. При цьому Базаров вважав за особливість криз у наших умовах те, що вони є ознака недопродукції.

«Тенденція до відносної недопродукції, — заявляв він, — повинна бути ознакою такою ж характерною для нашої соціальної структури, як тенденція до перепродукції для капіталізму».

Ми вже бачили, що труднощі, які спостерігаються у нас, є труднощі зростання. Це в однаковій мірі стосується і до явищ товарового дефіциту, який говорить про зростання куп вельної спроможності робітників і трудящих мас СРСР. «У нас, в СРСР, — говорить т. Сталін, — зростання споживання (купівельної спроможності) мас весь час випереджає зростання виробництва, штовхаючи його наперед». Нічого подібного до капіталістичних криз тут нема.

Ми вже не раз відзначали те, що теорії Кондратьєва, Громана, Базарова та ін. є не що інше, як теоретичне обґрунтування контрреволюційного шкідництва в наших умовах.

¹ Сталін, *Ітоги першої п'ятилетки*, стор. 44 — 45.

² Там же, стор. 47.

Разом з буржуазними шкідниками про неминучість криз у радянському господарстві говорить і Троцький. Він виводить це з факту наших зв'язків з світовим ринком.

«Всі основні процеси нашого господарства, — пише він у брошурі «К соціалізму или капіталізму», — не тільки заходять у зв'язок з відповідними процесами, а й підпадають у тій чи тій мірі під вплив законів, що управляють капіталістичним розвитком і в тому числі зміною кон'юнктури... Торговельно-промислова криза в Європі, а тим більше в усьому світі, може відбитися кризовою хвилею і у нас».

Праві опортуністи, стоячи на погляді теорії рівноваги й виходячи з цієї теорії, в тій чи тій формі також проголошують кризи за явище, властиве радянській економіці.

От, приміром. Бухарін, що свого часу стояв на чолі правої опозиції, писав у «Заметках економіста» про те, що в радянській економіці мають місце моменти кризового характеру, які порушують хід репродукції, що у нас можуть бути «кризи», які впливають з відносною анархічністю, тобто відносною безплановістю господарства перехідного періоду. Причину цих «кризових моментів» Бухарін вбачав таким чином у «відносній анархічності», «в неправильному поєднанні елементів репродукції».

Тов. Сталін у своїй промові на конференції аграрників - марксистів взяв під ґвалт критику теорію рівноваги, з якої виходять як буржуазні реставратори, так і праві опортуністи й троцькісти і за допомогою якої вони «доводять» неминучість криз у нас. Виходячи з Марксової теорії репродукції й розвиваючи її далі, т. Сталін у своїх роботах показав своєрідність поширеної репродукції соціалістичних відносин в СРСР на основі диктатури пролетаріату. Він показав, що поширена репродукція соціалістичних відносин у нашій країні повинна відбуватися на основі соціалістичної індустріалізації, що дрібне селянське господарство не може тепер здійснювати поширеної репродукції без його перетворення в велике соціалістичне виробництво під проводом пролетаріату¹.

Тим то пролетарська диктатура, керувана комуністичною партією, свідомо, в плановому порядку встановлює такі пропорції в розподілі праці й засобів виробництва в нашому господарстві, які забезпечують збудування соціалізму в нашій країні, зростання соціалістичної індустрії, соціалістичне перетворення селянського господарства, витиснення й ліквідацію капіталістичних елементів. Пропорційність для нас не самоціль і не якийсь панівний над нашою волею закон, а фактор, підлеглий нашому основному завданню — збудуванню соціалізму. Звідси й суть плану зовсім не зводиться до встановлення славленої пропорційності, як не зводиться вона просто до процесу складання контрольних цифр.

¹ На питанні про репродукцію в СРСР ми вже спинялися раніш (відділ V першої частини).

«Тільки бюрократи, — говорить т. Сталін, — можуть думати, що планова робота *закінчується* складанням плану. Складання плану є тільки *початок планування*. Справжнє планове керівництво розгортається тільки після складання плану, після перевірки на місцях, у ході здійснення, виправлення й уточнення плану».¹

Труднощі нашого будівництва, що є труднощами зростання, не мають нічого спільного з капіталістичними кризами. Сучасна світова економічна криза, що перед нашими очима потрясає основи капіталістичної системи господарства, зіставлена з бурхливим зростанням соціалізму в СРСР, переконливіше за всякі слова говорить про те, що наше господарство, свідомо кероване пролетарською диктатурою, розвивається без криз, які являють собою неминучий і необхідний закон капіталістичної репродукції й чужі плановій соціалістичній системі господарства.

¹ Сталін, Вопросы ленинизма, стор. 553.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ.

Концентрація виробництва і монополії.**Монополія і конкуренція в епоху імперіалізму.****§ 191. Капіталізм і розвиток продуктивних сил.**

Імперіалізм — найвища стадія в розвитку капіталізму.

Капіталістичний спосіб виробництва, який виник на певному етапі розвитку продуктивних сил суспільства, зруйнував старі феодальні виробничі відносини, що стали оковами для дальшого зростання продуктивних сил і створив умови для їх нового зростання.

«Менш, ніж за сто років свого класового панування, — писали Маркс і Енгельс ще 1848 року, — буржуазія створила більш численні й більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі попередні покоління разом. Підкорення сил природи, запровадження машин, застосування хемії до рільництва й промисловості, пароплави, залізниці, електричні телеграфи, перетворення в продуктивні області цілих частин світу, пристосування річок для пароплавства, цілі, немов би покликані з землі селища, — яке з попередніх століть передчувало, що такі продуктивні сили дірмали в надрах суспільної праці?»¹

За час, що минув відтоді, коли Маркс і Енгельс писали ці рядки, продуктивні сили капіталістичного суспільства пішли далеко наперед. Від перших, порівняно примітивних парових двигунів суспільство перейшло до нових удосконалених видів парових двигунів, до потужних турбін, двигунів внутрішнього горіння, електричних двигунів; поряд з розвитком залізниць і водного транспорту могутньо виріс автомобільний транспорт, виник і розвинувся повітряний транспорт; поряд з «електричним телеграфом» ми бачимо поширення телефона й радіо; надзвичайно зросло «застосування хемії до рільництва й промисловості»; як у промисловості, так і в сільському господарстві почали застосовувати нові, складні машини тощо.

Це зростання продуктивних сил у капіталістичному суспільстві зовсім не було викликане прагненням капіталістів збільшити владу суспільства над природою і полегшити працю людини. Поширюючи

¹ Маркс и Энгельс, Коммунистический манифест, стор. 22.

виробництво, запроваджуючи технічні вдосконалення, капіталіст ставить собі за мету збільшити зиск, посилити експлуатацію робітників, зміцнити свої позиції в боротьбі з конкурентами.

Зростання продуктивних сил при цьому відбувається *стихийно*, на основі *найглибших внутрішніх суперечностей*, властивих капіталізмові.

Але розвиток капіталістичного виробництва в свою чергу приводить до *зростання й загострення* характерних для нього суперечностей. Загострення основної суперечності капіталізму — суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою присвоєння — знаходить свій вияв у зростанні суперечностей між буржуазією і пролетаріатом, у зосередженні чимраз більшої кількості багатства в руках небагатьох людей на одному полюсі і утворенні величезних мас, що дедалі більше убожіють, дедалі сильніше експлуатуються, — на другому. Разом з тим загострення основної суперечності капіталізму виражається в дедалі більшій суперечності між анархією капіталістичного виробництва в цілому і його організацією на окремих підприємствах. Особливо яскраво основна суперечність капіталізму проявляється в періодичних *кризах*. Кожна криза, як ми бачили, підготовляє умови для нового ще більшого загострення капіталістичних суперечностей, для нової, ще глибшої й гострішої кризи. На певному шаблі розвитку капіталізму суперечності його вже так загострюються, що виростає в його надрах суспільне виробництво стає несполучне з приватною капіталістичною формою присвоєння. *Виробничі відносини капіталізму, що до певного часу були формою розвитку продуктивних сил суспільства, стають їм оковами*. Тоді капіталізм прогресивний перетворюється в *загниваючий, умираючий*. І так само, як розвиток продуктивних сил феодального суспільства, що переросли рамки старих феодальних виробничих відносин, привів до загострення класових суперечностей і до загибелі феодалізму, до заміни його в процесі запеклої класової боротьби вищою суспільною формацією, так і перетворення капіталістичних відносин в окови для дальшого розвитку суспільства чимраз більше поглиблює й загострює класові суперечності в капіталістичному суспільстві. В його надрах створюються передумови соціалістичної революції, росте, міцніє й організується пролетаріат для насильного повалення панування буржуазії, для завоювання своєї влади, знищення капіталістичного способу виробництва і організації нового комуністичного способу виробництва, що забезпечує дальший могутній розвиток продуктивних сил.

Ставши оковами для розвитку продуктивних сил суспільства, вступивши в смугу загнивання й умирання, капіталізм переходить у найвищу, останню фазу свого розвитку.

В цю останню стадію свого розвитку капіталізм вступив з самого кінця XIX і початку XX ст. Попередня цій стадії епоха розвитку капіталізму, коли капіталістичні виробничі відносини відігравали ще прогресивну роль в розвитку суспільства, відома під

назвою епохи *промислового капіталізму*. Це був період *порівняно* плавного «мирного» розвитку капіталізму¹, коли в капіталістичному господарстві панувала *вільна конкуренція*.

Нова, вища стадія в розвитку капіталізму, що прийшла їй на зміну, є епоха «більш поривчаста, стрибкувата, катастрофічна, конфліктна»². На цій стадії капіталізм, ставши загинувачим і умиряючим, набрав ряд нових характерних рис, які виросли на базі дальшого розвитку тих тенденцій, що властиві капіталістичним взагалі. При цьому найхарактернішою рисою нової стадії є те, що вільну конкуренцію стало зміняти панування монополій. Ця нова стадія відома під назвою епохи *імперіалізму*, або *монополістичного капіталізму*.

Засновники наукового комунізму Маркс і Енгельс, що викрили закони виникнення, розвитку й загибелі капіталізму, жили, як відомо, до епохи імперіалізму, в період промислового капіталізму. Зрозуміло, що вони «могли тільки догадуватися про ті нові умови розвитку капіталізму, що настали у зв'язку з новою фазою капіталізму»³.

Першим марксистом, хто дав, спираючись на основні твердження «Капіталу», обгрунтований аналіз епохи імперіалізму, як останньої стадії розвитку капіталізму, як *передодня пролетарської революції*, був *Ленін*. Дальший розвиток ленінська теорія імперіалізму здобула в роботах т. *Сталіна*, в постановках партії й Комінтерну.

До вивчення теорії імперіалізму ми й перейдемо тепер.

§ 192. Концентрація виробництва і утворення капіталістичних монополій.

Нова, вища стадія в розвитку капіталізму виросла, як ми вже сказали, на базі розвитку основних тенденцій, характерних для капіталістичного способу виробництва взагалі.

Однією з найхарактерніших особливостей розвитку капіталізму є зростання великого виробництва, зосередження виробництва в декількох найбільших підприємствах.

Завдяки капіталізації додаткової вартості відбувається, як ми знаємо, процес *концентрації капіталу*, зростання окремих індивідуальних капіталів. Відбуваючись надто нерівномірно в окремих підприємствах, галузях виробництва і окремих країнах (через нерівномірність експлуатації, норм нагромадження тощо), цей процес приводить до швидкого зростання великих підприємств і великих

¹ Звісно, я годі, як зазначає Ленін, «мирний» капіталізм створював умови життя, дуже й дуже далекі від справжнього «миру». Але, проте, поки панувала *вільна конкуренція*, поки капіталізм міг ще поширюватися «на величезні ще області незайнятих земель і не втягнених ще остаточно в капіталістичний водовир країн» (*Ленін*, т. XVIII, стор. 354), можна було ще говорити про *порівняно* плавний розвиток капіталізму.

² *Ленін*, т. XVIII, стор. 354.

³ *Сталін*, Вопросы ленинизма, стор. 264.

капіталів, до їх перемоги в боротьбі з дрібнішими підприємствами й капіталами. Боротьба великих підприємств з дрібними, перемога великих підприємств у цій боротьбі, зруйнування й поглинання дрібних великими веде до *централізації капіталу*, до укрупнення його через злиття окремих індивідуальних капіталів. Утворені в наслідок централізації величезні капітали можуть значно перевищувати розміри найбільших індивідуальних капіталів.

У цьому процесі велику роль відіграє капіталістичний кредит і особливо утворення і зростання *акційних підприємств*, що надто поширюються на останньому ступені розвитку капіталізму.

Концентрація і централізація капіталу, дедалі зростаючи в міру розвитку капіталізму, на останньому його ступені досягають колосальних розмірів.

От, наприклад, за даними, що їх подає Ленін у його роботі «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму», у Німеччині ще до останньої світової війни з загальної кількості 3.250 тис. підприємств було 30,5 тис. великих підприємств, які нараховували кожне понад 50 робітників (що становить менше як один процент загальної кількості підприємств). При цьому з загальної кількості робітників Німеччини в 14,4 млн. на цих великих підприємствах було зайнято 6,7 млн. (39,4%). Ще більше було зосереджено на великих підприємствах двигунів: із загальної кількості в 8,8 млн. парових кінських сил на великі підприємства припадало 6,6 млн., тобто близько 75%; електричних же двигунів було в великих підприємствах зосереджено ще більше: 77% загального їх числа.

«Менш ніж одна сота частина підприємств, — зауважує з цього приводу Ленін, — має понад $\frac{3}{4}$ загальної кількості парової й електричної сили! На 2,97 млн. дрібних (до 5 найманих робітників) підприємств, що становлять 91% усього числа підприємств, припадає всього 7% парової й електричної сили! Десятки тисяч найбільших підприємств — усе; мільйони дрібних — ніщо»¹.

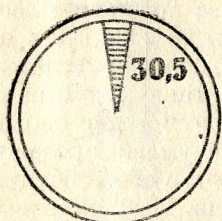
Ще сильніший процес концентрації й централізації виробництва Ленін відзначив у ПАСШ. 1904 року число найбільших підприємств (з виробництвом у мільйон доларів і вище) становило менш як 1% від загальної кількості підприємств країни; на ці великі підприємства припадало понад $\frac{1}{4}$ загальної кількості робітників і 33% загальної продукції промислових підприємств країни. Через 5 років великі підприємства становили 1,1%; робітників у них було зайнято 30,5%, а виробництво цих підприємств становило 43,8% загальної продукції промислових підприємств країни. «Майже половина всього виробництва всіх підприємств країни в руках *однієї соті частки* загального числа підприємств! І ці три тисячі підприємств - велетнів охоплюють 268 галузей промисловості»².

¹ Ленін, Імперіалізм как высшая стадия капитализма, т. XIX, стор. 81. Далі ця робота Леніна цитуватиметься для короткості під назвою «Імперіалізм».

² Ленін, Імперіалізм, т. XIX, стор. 82.

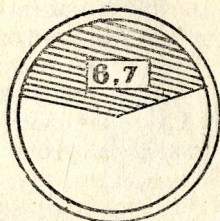
Концентрація і централізація виробництва й капіталу в Німеччині до війни

Питома вага великих підприємств з кількістю робітників понад 50 чоловіка в загальному числі підприємств (число підприємств зазначено в тисячах)

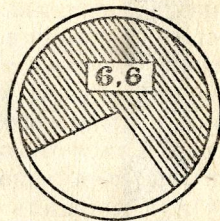
всього 3250

Питома вага великих підприємств по числу робітників (в мільйонах)

всього 14,4

Питома вага великих підприємств по числу двигунів (в млн. кіньських сил)

всього 8,8

За останні роки перед війною, за воєнний і післявоєнний періоди це зростання концентрації і централізації виробництва пішло ще далі.

Тепер у Німеччині мало не половина виробничого апарату промисловості зосереджена в руках *чотирьох десятитисячних* частин (0,0004) всіх підприємств. У 1925 р. (за даними німецького промислового перепису) в Німеччині було 66 підприємств з числом робітників від 5 тисяч і вище, при чому ці підприємства володіли 15% всіх механічних двигунів промисловості.

Ще сильніше й швидше відбувається процес концентрації виробництва в післявоєнній Америці. Якщо 1904 р. в ПАСШ було 0,9% підприємств з виробництвом понад мільйон доларів, то 1914 р. ми вже маємо 2,4% таких підприємств, а 1925 р. — 5,6%. 1925 року 5,6% найбільших підприємств мали 57% загальної кількості робітників ПАСШ, на них припадало 68% продукції всієї промисловості¹.

Це велетенське зростання великого виробництва і зростання його питомої ваги в капіталістичному господарстві відбиває зосередження чимраз більшої кількості капіталів у руках невеликої групи капіталістів. На останньому ступені розвитку капіталізму концентрація й централізація капіталів доходять таких розмірів, що за наведеними вже нами словами Леніна, «кілька сот мільярдерів і мільйонерів держать у руках долю всього світу».

Володіючи велетенськими підприємствами, підкорячи собі велетенські капітали, найбільші «мільйонери й мільярдери» завойовують собі упривілейоване становище в капіталістичному господарстві. Завдяки своїй могутності вони добиваються надто сприятливих умов у конкурентній боротьбі з своїми противниками й забезпечують

¹ Дані цензів за 1914 і 1925 рр.

собі велетенські доходи; при цьому мільйони дрібних, середніх і навіть частина великих «хазяїв» опиняються на ділі в цілковитому поневоленні у кількох сот найбільших капіталістів», що завойовують собі монополію в капіталістичному господарстві. «Перед нами, — говорить з цього приводу Ленін, — вже не конкуренційна боротьба дрібних і великих, технічно відсталих і технічно передових підприємств. Перед нами — удуснення монополістами тих, хто не кориться монополії, її гнилові, її сваволі»¹.

Боротьба найбільших магнатів капіталу за посилення своєї могутності, за удуснення противників приводить до створення особливих монополістичних об'єднань. «Кільком десяткам велетенських підприємств, — зауважує з цього приводу Ленін, — легко прийти до порозуміння між собою»². Організуючи монополістичне об'єднання, найбільші капіталісти «складають угоди про умови продажу, про строки платежів тощо. Вони ділять між собою області збуту. Вони визначають кількість вироблюваних продуктів. Вони встановлюють ціни. Вони розподіляють між окремими підприємствами зиск і т. д.»³. Отакі дані показують, як поширені в сучасному капіталістичному суспільстві монополістичні об'єднання.

У ПАСШ уже в 1904 р. 24% всіх підприємств країни належали «корпораціям» (тобто монополістичним об'єднанням капіталістів); на цих підприємствах було зайнято 76% усіх робітників промисловості, і продукція їх становила 74% всієї продукції промисловості. У 1914 р. «корпораціям» належало вже 28% підприємств і вони давали 83% продукції всієї промисловості країни. У 1919 р. ці «корпорації» мали 31% підприємств і виробляли 88% всієї продукції. У 1929 р. 70% виробництва сталі в ПАСШ було зосереджено в руках трьох монополістичних об'єднань (трестів). Близько трьох четвертей автомобільної промисловості перебував в руках двох монополістів, близько трьох четвертей електричної промисловості — в руках двох велетенських об'єднань.

Те ж ми бачимо і в Німеччині. До війни там існувало понад 500 об'єднань. Найбільшими були Рейнсько-вестфальський вугільний синдикат⁴ і сталевий синдикат. Рейнсько-вестфальський вугільний синдикат виробляв 1909 року в Дортмундському районі 85 млн. т вугілля, тоді як усі підприємства, що стояли поза синдикатом, — тільки 4.200 тис. т (4,9%). На січень 1913 р. видобуток вугілля синдикатом становив 92,6% всього видобутку Рурської округи і 54% загальноімперського виробництва; сталевий синдикат довів свою продукцію до 43 — 44% виробництва країни; цукровий синдикат, що охоплював 47 підприємств,

¹ Ленін, Імперіалізм, т. XIX, стор. 90.

² Там же, стор. 82.

³ Там же, стор. 86.

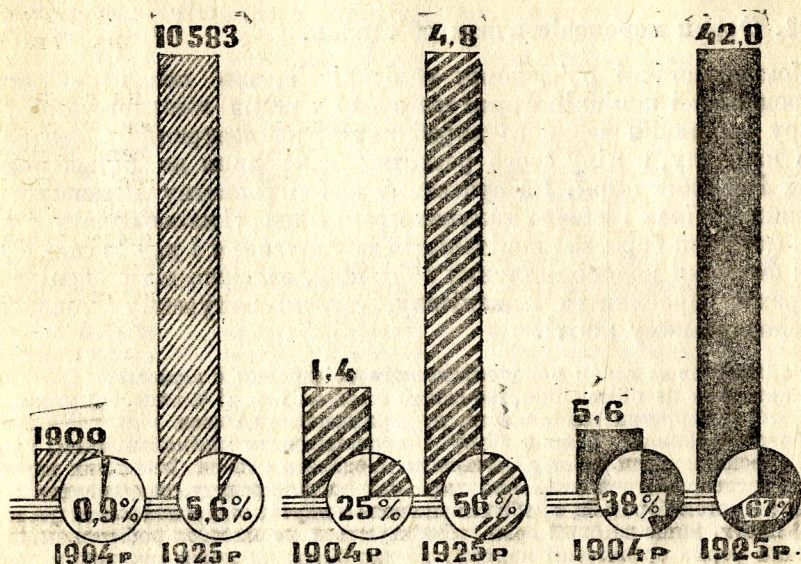
⁴ Синдикат — це одна з форм монопольних об'єднань. Чим відрізняються окремі форми об'єднань (синдикат, трест тощо) один від одного — ми пояснимо далі.

Концентрація і централізація виробництва й капіталу в ПАСШ в 1904 — 1925 рр.

Число підприємств з виробництвом понад 1 млн. дол. на рік

Число робітників, на них підприємствах (млн. чол.)

Річна продукція (в млн. дол.)

давав дуже велику цифру — 70% внутрішнього й 80% зовнішнього збуту; електричний трест — 40% усієї видобутої енергії й т. д. Ще далі пішло зростання монополістичних об'єднань у Німеччині після війни. 1924 року в промисловості існувало близько 2½ тисяч об'єднань, а 1927 р. — близько 4 тисяч, при чому величезна частка промисловості, особливо у важкій індустрії, була зосереджена в руках невеликого числа найбільших об'єднань. Хемічний трест у 1926 р. зосереджував у своїх руках 80% виробництва всієї хемічної промисловості; на кінець 1927 р. монополні об'єднання захопили в свої руки гірництво більш ніж на 90%, залізоробну промисловість — на 85%, електричну — на 84 — 85%.

Один тільки сталевий трест, що 1926 року зосереджував у своїх руках мало не половину виробництва сталі й чавуну в Німеччині, 1930 року, з'єднавшись з рядом підприємств, що стояли доти поза трестом, захопив у свої руки важку сталеву промисловість майже на всі 100%.

Навіть у такій порівняно відсталій країні, як царська Росія, монополістичні об'єднання мали значне поширення. У дореволюційній Росії було понад 100 монополістичних об'єднань. Нафтова промисловість була майже вся в руках 4 компаній, зв'язаних між собою. 60% вугілля, що видобували в Донбасі, було зосереджено в руках «Продугля»; дахове залізо на 60% було в ру-

ках об'єднання «Кровля»; виробництво 14 вагонобудівельних заводів (із загального числа їх 16) було в руках «Продвагона», цукрова промисловість була синдикувана на 100% і т. д.

Таку ж картину велетенського зростання монополістичних об'єднань з деякими варіаціями ми бачимо й по інших капіталістичних країнах.

§ 193. Форми монополістичних об'єднань.

Монополістичні об'єднання капіталістів, що почали виникати в зародковій і неміцній формі ще з 70-х років минулого століття, в міру зростання великого виробництва, концентрації й централізації капіталу, в міру свого розвитку перешли до більш розвинених і стійких форм. На сучасному щаблі розвитку монополій ми в різних країнах і різних галузях промисловості маємо справу з різними формами боротьби капіталістів за панування і відповідно з різними формами монополістичних об'єднань, залежно від степені концентрації виробництва й капіталу, степені панування монополій у господарському житті.

Найпростішим типом монополістичного об'єднання є *картель*.

Картель — це об'єднання, що складається на основі тимчасової угоди капіталістів однорідних підприємств, що має головне за своєю ціллю розподіляти між його учасниками райони збуту і встановлювати мінімальні ціни, нижче за які учасники угоди зобов'язуються не продавати товари. Учасники картелю можуть договорюватися також про умови одержання кредиту, закупування сировини; з метою боротьби з робітниками вони можуть встановити максимум заробітної плати, вище за який вони зобов'язуються не платити робітникам, і т. д.

Сама форма організації картелю не дає більш чи менш тривких гарантій того, що угоди додержатъ усі капіталісти, які вступили до картелю. Збереження комерційної самостійності підприємств, що пристають до картельної угоди, при відсутності якихось твердих гарантій виконання цієї угоди — найдошкульніше місце картелів. Вони швидко розпадаються за несталої кон'юнктури, коли спостерігаються часті хитання цін, нестійкість валюти тощо, бо в цьому разі виникають спокуси порушити угоду. Якщо член картелю бачить, що за існуючої кон'юнктури йому вигідніше порушити встановлений мінімум цін або продати свій товар на тому ринку, який йому за угодою не приділений, і т. д., то він досить легко піде на це.

Більш високою формою монополістичного об'єднання капіталістів є *синдикат*. Синдикат — це таке об'єднання капіталістів, при якому вони втрачають свою комерційну самостійність і зберігають при цьому самостійність тільки в царині виробництва товарів. Збут товарів (іноді й закупування сировини) продають усі капіталісти, що входять до синдикату, за допомогою особливої організації якій всі об'єднувані угодою капіталісти зобов'язані здати всю свою продукцію. Ця організація, що монополно торгує продукцією учасників угоди, будується звичайно на акційних засадах.

Синдикат дає вже більш гарантії, ніж картель, від сепаратних виступів з боку окремих капіталістів, які до нього входять. Мінлива кон'юнктура ринку вже в меншій мірі може хитати міцність синдикатського об'єднання.

Забезпечуючи в значно більшій мірі, ніж картель, монополне становище капіталістам, що входять у нього, синдикат разом з тим не може знищити конкуренцію між ними.

Ця конкуренція розгортається головне навколо розподілу замовлень між підприємствами, що входять у синдикат. Кожне підприємство старається добитися збільшення своєї частки в загальній масі збуваних товарів. Особливо це прагнення може посилитися, коли синдикатові пощастить добитися вигідних продажних цін для своїх товарів на ринку; кожен з капіталістів, що входять у

синдикат, намагається тоді викинути на ринок якнайбільше товарів, щоб дістати якнайбільше зиску. Синдикат же, навпаки, не заінтересований у тому, щоб на ринок викидалося багато товарів, бо це може спричинити зниження цін. Ця внутрішня суперечність часто може привести до розпаду синдикату.

Ще вищою формою об'єднання капіталістів є *трест*.

Трест являє собою таке об'єднання, при якому підприємства, що входять до нього, позбуваються не тільки комерційної, а й виробничої самостійності. Трест має право зовсім вільно порядкувати всіма підприємствами, що до нього входять, аж до закриття їх. Капіталісти, що об'єднуються в трести, втрачають право індивідуальної власності на свої підприємства і є співвласники об'єднаного майна тресту, що звичайно організується в формі акційної компанії. Кожен капіталіст, що входить до тресту, дістає певну кількість акцій відповідно до розміру й цінності переданих ним у розпорядження тресту підприємств, грошового капіталу й т. д. Трест має змогу необмежено порядкувати о ремими підприємствами; трест згортає гірші підприємства (у яких великі витрати виробництва) і через концентрацію виробництва на кращих підприємствах знижує витрати виробництва, збільшує свій зиск і зміцнює свої позиції в конкурентній боротьбі з «дикими» (не об'єднаними в трест) підприємствами інших капіталістів.

Чи залишається всередині тресту конкуренція між капіталістами, що до нього входять? На перший погляд може здатися, що, оскільки підприємства окремих капіталістів, які входять до тресту, зовсім втрачають свою самостійність, тут не може бути місця ніякій конкуренції. Проте, в дійсності це не так. Боротьба всередині тресту точиться за керівні пости в тресті, за розподіл одержаних зисків. Особи, які захоплюють керівні пости в тресті, фактично розв'язують усі його справи, керують розподілом його доходів і «збирають вершки», з цих доходів у вигляді «платні» за допомогою різних спекулятивних махінацій та ін. Природно, що між самими великими капіталістами, які входять до тресту, не може не розпалюватися боротьба за опанування керівних постів у тресті.

Трест, як правило, об'єднує між собою капіталістів, що володіють підприємствами, які виробляють однорідні продукти.

Але боротьба за упривілейоване становище на ринку примушує часто об'єднуватися в монополістичний союз і *різномірні* підприємства. Такий монополістичний союз має назву *комбінат*.

Комбінат — це, як каже Ленін, «сполучення в одному підприємстві різних галузей промисловості, що являють собою або послідовні шаблі обробітку сировини (наприклад, витоплювання чавуну з руди і перероблення чавуну в сталь. .), — або відіграють допоміжну роль одна до одної (наприклад, обробіток відходів або побічних продуктів...)»¹.

За яскравий приклад комбінату можна взяти американський сталевий трест². «Сталевий трест має свої власні шахти, рудні, цементні заводи та інші підприємства; йому належать залізні копальні в районі Верхніх озер та в Алабамі; угільні шахти в різних штатах, нафтові й газові підприємства Пенсільванії й Західної Віргинії; марганцеві копальні Бразилії; близько 2 тис. миль залізниць; 34 океанських і понад 500 річних та озерних пароплавів. У підприємствах тресту на початок 1928 р. було 109 домен, 32 бессемерівські конвертери, 335 «coren hearth furnaces», 571 вальцівний, 75 дротяних і 51 трубовальцівний завод та ін.»³.

Об'єднання в один монополістичний союз різномірних підприємств, що залежать одне від одного і постачають матеріали одне для одного, дає великі вигоди об'єднаному комбінату капіталістам в їхній боротьбі за упривілейоване становище на ринку, в боротьбі з іншими конкурентами. Організація комбінату

¹ Ленін, Імперіалізм, т. XIX, стор. 82.

² Як видно з самої назви цього об'єднання, на практиці терміни «трест» і «комбінат» не так чітко розмежовуються.

³ Дані взято з огляду В. Лана в журналі «Мировое хозяйство й мировая политика», № 4 за 1930 р., стор. 99.

усуває ряд видатків, зв'язаних з купівлею і продажем сировини та напівфабрикатів, бо одні підприємства комбінату, як ми сказали, прямо постачають сировину й напівфабрикати для інших. От, наприклад, рудні, що входять до комбінату, постачають руду для металургійних заводів, які входять до того ж комбінату, а металургійні заводи, з свого боку, постачають готовий метал для машинобудівельних та інших металообробних за одів того ж комбінату і т. д., при цьому комбінат гарантований від видатків, зв'язаних з постійними хитаннями цін на сировину, з штучним роздмухуванням цих цін тощо.

З'єднуючи різні підприємства, комбінат у меншій мірі, ніж інші форми об'єднань, терпить від різких хитань норм зиску та впливів кон'юнктури, яких з певних умов одні галузі промисловості більше зазнають, ніж інші; крім того, комбінат має більше можливостей для запровадження технічних удосконалень тощо.

Але всі ці обставини, сприяючи утворенню комбінатів, не можуть усунути суперечливості інтересів капіталістів, що входять у них. Природно, що й тут неминуха боротьба капіталістів за керівні пости, за розподіл зисків.

Особливою формою комбінованого об'єднання є так звані *концерни*.

Під концернами розуміють такі об'єднання різнорідних підприємств у великому масштабі, коли одні підприємства підбивають під себе інші через їх фінансування, через купівлю частини їхніх акцій, делегування «своїх» людей у керівні органи цих підприємств і перетворення їх у підприємства «дочірні» і «внучатні».

На чолі концерну стоїть звичайно один якийнебудь великий промисловець, що може підбити під свій вплив величезну кількість підприємств.

Концерни поширені тепер переважно в Німеччині, але їх можна бачити у Франції, Італії, Австрії, Швеції та в інших країнах.

Для того, щоб хоч до деякої міри уявити собі могутність концернів, досить послатися на відомий концерн шведського капіталіста Крейгера (що зазнав краху в наслідок кризи). Цей концерн охопив насамперед переважну частину сірникового виробництва всіх капіталістичних країн світу. Але акції сірникового тресту становлять тільки $\frac{1}{3}$ всього капіталу концерну. У самій Швеції концерн підбив під свій вплив видобуток залізної руди, лісову промисловість, паперову; дочірнім товариством концерну є відоме товариство «Еріксон» для виробництва телефонного й телеграфного устаткування; під впливом цього ж концерну перебуває відоме шведське товариство виробництва шарикопідшипників (СКФ). У Швеції «концерн заінтересований в усіх галузях промисловості, починаючи від цукрової і текстильної і кінчаючи друкарською». Крім сірникових підприємств, концерн контролює і ряд інших найбільших підприємств різних галузей промисловості в ряді капіталістичних країн (Німеччина, Норвегія, Польща). Концернові підлягає більшість банків Швеції і ряд банків найбільших капіталістичних країн.

§ 194. Процес усупільнення виробництва в епоху монополій і суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою присвоєння.

Панування монополій є основна, найхарактерніша риса найвищої стадії капіталізму, яка визначає всі інші її властивості, яка відрізняє її від попередньої епохи, епохи промислового капіталізму.

Панування монополій — це вже зовсім не те, що стара вільна конкуренція роздрібнених хазяїв, що нічого не знають один про одного, що виробляють для збуту на невідомому ринку. Концентрація дійшла того, що можна провести приблизний облік усім дже-

релам сирових матеріалів (наприклад, залізорудні землі) в даній країні і навіть... у ряді країн, в усьому світі. Такий облік не тільки проводиться, але ці джерела захоплюються в одні руки велетенськими монополістичними союзами. Провадиться приблизний облік розмірів ринку, що його «ділять» між собою, за договірною угодою, ці є юзи. Монополізуються навчені робочі сили, наймаються найкращі інженери, захоплюються шляхи й засоби сполучення — залізниці в Америці, пароплавні товариства в Європі й Америці»¹.

Завдяки цьому процес *усуспільнення виробництва* на вищій стадії капіталістичного суспільства доходить величезних розмірів. «Капіталізм в його імперіалістській стадії щільно підводить до самого всебічного усуспільнення виробництва, він втягає, так би мовити, капіталістів, всупереч їхній волі й свідомості, в якийсь новий суспільний порядок, переходовий від повної свободи конкуренції до повного усуспільнення»².

Велетенський прогрес усуспільнення виробництва в епоху монополій показує, що вже *вистигли всі матеріальні передумови для революційного перетворення капіталізму в соціалізм*.

Із цього, звичайно, не виходить, що монополістичні об'єднання *єже* являють собою форми нового, соціалістичного господарства. Тільки оборонці капіталізму з табору соціал - фашистів та опортуністи, що йдуть їхнім шляхом, у своїх «теоріях» «організованого капіталізму», «держкапіталізму» та ін. змальовують монополії як початок нового, соціалістичного виробництва і стараються прищепити робітникам думку про відмирання капіталістичних суперечностей у період панування монополій. Такими твердженнями вони пробують приховати суперечності найвищої стадії капіталізму, обдурити робітничий клас і відтягти його від боротьби за революційне повалення капіталізму.

На ділі зростання й розвиток монополій не тільки не усувають капіталістичних суперечностей, але доводять їх розвиток до крайніх меж.

При велетенському усуспільненні виробництва, що щільно підводить до самого всебічного усуспільнення, присвоєння в епоху панування монополій *лишається приватним*. Суспільні засоби виробництва лишаються в приватній власності невеликої групи капіталістів, що переслідують цілі наживи, використовують своє панування для посилення експлуатації широких мас трудящих, для нещадної запеклої боротьби з своїми конкурентами. Народжуючися з вільної конкуренції, являючи собою її протилежність, монополії не усуває конкуренції, що є одною з найхарактерніших рис капіталізму й товарного виробництва взагалі. Монополія, існуючи разом з конкуренцією, над нею і поруч неї породжує ряд найгостріших суперечностей і конфліктів.

¹ Ленін, Імперіалізм, т. XIX, стор. 89.

² Там же.

«Виробництво стає суспільним, але присвоєння залишається приватним. Суспільні засоби виробництва лишаються приватною власністю невеликого числа осіб. Загальні рамки формально визнаваної вільної конкуренції лишаються, і гніт небагатьох монополістів над рештою людності стає в сто раз важчий, дошкульніший, нестерпніший»¹.

§ 195. Монополія і конкуренція в епоху імперіалізму.

Зростання й розвиток монополій в епоху імперіалізму не означає відмирання капіталістичної конкуренції. «Саме... сполучення суперечних одно одному «начал»: конкуренції і монополії і є істотне для імперіалізму, саме воно й підготовляє крах, тобто соціалістичну революцію»².

Монополістичні союзи не усувають і не можуть усунути боротьби між капіталістами. Навпаки, окремі капіталісти об'єднуються один з одним у монополістичні союзи для того, щоб завоювати собі упривілейоване становище в капіталістичному господарстві, вступити в запеклий бій з своїми конкурентами. *Сами монополії породжують таким чином особливі своєрідні форми конкуренції, до краю загострюють конкуренцію.*

«Угода» капіталістів, що входять в об'єднання, являє собою особливу форму їхньої боротьби за панування, боротьби великих капіталістів за підкорення й поглинання менших.

Ми вже бачили, що навіть у тресті, де здійснюється найтісніше об'єднання капіталістів, точиться боротьба за керівні пости, зиски тощо. Запекла боротьба — то глуха, то відкрита — за ринки збуту й за частку участі в об'єднанні, частий розпад одних картелів і виникнення інших, — усе це якнайкраще говорить за ті суперечності, що існують *всередині монополістичних об'єднань.*

Та цього мало. Наймогутніші монополістичні об'єднання капіталістів не можуть забезпечити собі цілковиту монополію на ринку й усунути своїх конкурентів.

У сучасному капіталістичному суспільстві точиться запекла боротьба між монополістичними об'єднаннями і «дикими» капіталістами, *що не входять до монополістичних союзів.*

Сюди належать не тільки дрібні капіталісти, що їх великі «акули» капіталу не приймають до об'єднання, а й великі капіталісти, що іноді провадять уперту боротьбу з трестами³.

Крім того, одним монополістичним об'єднанням доводиться *провадити боротьбу на ринку з іншими монополістичними об'єднаннями.*

Боротьба між окремими монополістичними об'єднаннями (так само, як і боротьба монополістів з «дикими» капіталістами) може

¹ Ленин, Імперіалізм, т. XIX, стор. 89.

² Ленин, т. XX, стор. 297.

³ Як на приклад «дикого» капіталіста, що успішно конкурує з трестами, можна послатися хоч би на Форда.

розгорнутися, поперше, *всередині однієї галузі* виробництва, бо часто всередині тієї чи тієї галузі може бути ряд об'єднань¹ (і «диких» капіталістів) і, подруге, між *різними галузями* виробництва. В другому разі боротьба може точитися між галузями, що виробляють сировину і переробляють її, а також між підприємствами, що виробляють різні продукти, якщо реалізація одного продукту перешкоджає реалізації другого. От, наприклад, у сучасній Америці існує антагонізм між автомобільною промисловістю і промисловістю, що виробляє взуття та одяг, — пояснюється це тим, що поширення автомобілів викликало різке падіння попиту на взуття та одяг.

Коли монополістичному об'єднанню капіталістів щастить захопити до своїх рук монополію на виробництво якогось продукту, то підвищення цін на цей продукт неминуче спричиняє поширення виробництва інших продуктів, що можуть його замінити. Наприклад, монополізація виробництва міді привела до поширення виробництва алюмінія, що став конкурувати з міддю. За високого розвитку техніки в сучасному капіталістичному суспільстві монополізація одного продукту викликає винайдення нових продуктів, що можуть його замінити.

От, приміром, захоплення нафтової промисловості нафтовим об'єднанням сприяло розвитку виробництва штучної нафти і викликало конкуренцію між цими галузями; виробництво бавовняних і шовкових тканин тепер натрапило на шалену конкуренцію нового виду виробництва — виробництва штучного шовку.

У цій конкуренції продуктів, що можуть частково або цілком замінити один одного (такі продукти називаються звичайно «субститутами»), ми бачимо яскравий доказ того, що монополія не тільки не знищує конкуренцію, але сама з свого боку породжує нові форми конкуренції.

А що в епоху панування монополій конкурентну боротьбу проводять найбільші «магнати» капіталу, які мають величезні кошти й владу і не спиняються ні перед чим, щоб задусити противника, то самі методи боротьби стають надзвичайно запеклі. Проти способів боротьби сучасних монополістів колишні форми конкурентної боротьби епохи промислового капіталізму починають здаватися невинною мишачою метушеною.

Відзначимо деякі найхарактерніші методи цієї боротьби. Намагаючись зруйнувати своїх конкурентів, монополісти на деякий час не тільки відмовляються від надзисків, але починають продавати товари для себе втратно; вони це роблять, розуміється, тільки тимчасово, щоб, витиснувши свого противника, потім мати змогу підвищити ціни. Монополісти заходять у згоду з постачальниками

¹ Наприклад, за даними, що подає В. Серебряков («Конкурентная борьба в современном капитализме» в журналі «Проблемы марксизма» № 3 за 1930 р.), в 1927 р. в машинобудівельній промисловості Німеччини було 147 об'єднань, у металообробній — 78, у гірництві — 51, у текстильній — 201, у харчовій — 170 і т. д. У самих тільки ПАСШ у 1929 р. було понад 20 автомобільних концернів.

сировини, щоб вони не продавали сировини конкурентам, складають договори з професійними спілками робітників, щоб ті перестали постачати конкурентам робочі руки. Такими ж способами вони позбавляють своїх конкурентів засобів транспорту, кредиту, можливості збути товари. Скуповуючи акції ворожих підприємств і випускаючи їх слушного моменту на біржу (де відбувається продаж і купівля акцій), монополісти стараються підірвати довіру до даного підприємства; вони не спиняються іноді навіть перед такими методами, як псування товарів противника, висаджування в повітря його складів тощо.

Найгостріших форм конкурентна боротьба доходить в епоху імперіалізму на *міжнародній арені*. Далі ми ще побачимо, що в цю епоху закінчено розділ усього світу між найбільшими капіталістичними хизаками і точиться запекла боротьба за переділ світу, за завоювання й підкорення «чужих» територій. Ця боротьба за переділ світу, загострюючись, набирає форм грандіозних *воєнних сутичок*.

Все це показує безглуздя й шкідливість соціал - фашистських та опортуністичних теорій «організованого капіталізму», що заперечують конкуренцію в епоху імперіалізму, змальовують монополістичні об'єднання як початок нового «організованого» соціалістичного виробництва. Ці «теорії», що мають за свою мету боротьбу проти пролетарської революції і оборону капіталізму, розглядають монополію і конкуренцію як два, що взаємно виключають одне одне, начала. В дійсності ж монополія, будучи протилежністю конкуренції, сама створює нові форми конкуренції, є передумова для загострення конкуренції.

Існуючи над конкуренцією і поруч неї, монополія цим породжує «ряд особливо гострих і крутих суперечностей, тертів, конфліктів»¹.

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ.

Фінансовий капітал.

§ 196. Концентрація банків. Їх нова роль. Фінансовий капітал.

Досі, говорячи про монополію, ми торкалися тільки питання про монополістичні об'єднання капіталістів у царині виробництва й збути своїх товарів.

«Але наші уявлення про справжню силу і значення сучасних монополій були б до кр. ю недостатні, неповні, применшені, коли б ми не взяли до уваги ролі банків»².

У капіталістичному суспільстві банки відіграють колосальну роль. Вони є ті могутні магніти, що притягають з усіх пор суспіль-

¹ Ленин, Империализм, т. XIX, стор. 142.

² Там же, стор. 93.

ства грошові ресурси, х й то будуть тимчасово вільні кошти капіталістів чи дрібні заощадження трудящих, відкладені «на чорний день».

Даючи ці кошти промисловим капіталістам, банк створює нові можливості для поширення виробництва, для маневрування на ринку і для перемоги над конкурентами.

Зростання концентрації і централізації виробництва та капіталу, тенденція до утворення монополістичних об'єднань капіталістів, характерні для останньої стадії в розвитку капіталізму, змінюють у значній мірі й саму роль банків у капіталістичному господарстві.

Насамперед загальний процес концентрації виробництва й капіталу (передусім промислового капіталу) не може не повести за собою концентрації і централізації банків.

Зростання промисловості, торгівлі й грошового обігу само по собі вже сприяє збільшенню тих грошових сум, що можуть бути в розпорядженні банків, сприяє їх зростанню: збільшується як власний капітал банків (особливо при організації банків на акційних началах), так і розмір притягуваних вкладів і можливість емісії.

Разом з тим зосередження промислового й торговельного капіталу в руках небагатьох капіталістів приводить неминуче до такого ж процесу в царині кредиту.

Через запеклу боротьбу, через зруйнування і знищення противників, через їх підкорення за допомогою фінансування, скуповування акцій, добровільні угоди, через організацію монополістичних об'єднань найбільші банки забезпечують собі панування в кредитовій системі капіталістичних країн.

От, приміром, за даними Шультце - Геверніца, що їх подає Ленін, «наприкінці 1909 р. 9 берлінських великих банків *вкупі з банками, що примикають до них*, управляли 11,3 млрд. марок, тобто близько 83% всієї суми німецького банкового капіталу.

«Німецький банк» («Deutsche Bank»), що управляє *вкупі з банками, які примикають до нього*, сумою близько 3 млрд. марок, є поряд з пруською управою державних залізниць найбільшим... скупченням капіталу в старому світі»¹.

Ці дев'ять найбільших банків, що перетворилися після війни в сім, а потім і в шість банків, у 1926 р., за даними, що їх подає Штраус, мали 72,5% капіталів усіх банків країни; разом з підлеглими і зв'язаними з ними банками вони охоплювали 92% капіталів усіх банків. У 1931 р. ці 6 найбільших банків у наслідок злиття перетворилися в 4 банки.

В Англії в 1832 р. вирішальну роль у банківському ділі відігравали 62 приватні банкіри. 1895 року таких банкірів лишилося тільки 38; 1910 року їх було тільки 9, а 1915 р. — всього 4 з капіталом у 26 млн. крб. і з вкладами в 278 млн. крб. Число акційних банків в Англії зменшилося з 1890 до 1925 р. з 104 до 18, при чому

¹ Шультце - Геверніц (цитовано з роботи Леніна «Імперіалізм», т. XIX, стор. 94).